

Ministarstvo
prosvjete, nauke
i inovacija

Analiza predmetnih programa i udžbenika osnovne škole sa rodnog aspekta za nastavne predmete:

Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost, Priroda
i društvo, Matematika, Priroda, Istorija, Biologija i Fizika

Organizacija za evropsku
bezbjednost i saradnju
Misija u Crnoj Gori

unicef
za svako dijete

KLAUZULA ODRICANJA ODGOVORNOSTI

Ova publikacija je pripremljena na osnovu originalnog materijala koji su dostavili članovi i članice Radne grupe zaduženi za njenu izradu. Izneseni stavovi su odgovornost članova/ica Radne grupe i ne odražavaju nužno stavove OEBS-a, misija ili njenih država učesnica. Ni OEBS, misije, ni njene države učesnice ne preuzimaju nikakvu odgovornost za posljedice koje mogu nastati korišćenjem ove publikacije. Ovaj izvještaj se ne bavi pitanjima pravne ili druge odgovornosti za radnje ili propuste bilo koje osobe.

Analiza predmetnih programa i udžbenika osnovne škole sa rodnog aspekta za nastavne predmete: Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost, Priroda i društvo, Matematika, Priroda, Istorija, Biologija i Fizika

Sadržaj

UVOD	3
Teorijski okvir analize	4
Metodološki okvir analize	5
Analiza predmetnog programa za Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost za 3, 6. i 8. razred	8
Preporuke	10
3. razred	11
6. razred	13
8. razred	14
Analiza predmetnog programa Priroda i društvo za 3. razred	17
Preporuke	19
Analiza predmetnih programa Priroda za 4. razred, Matematika za 6. razred i Fizika za 7. razred	21
Analiza predmetnog programa Biologija za 8. razred	23
Preporuke	25
Analiza predmetnog programa Istorija za 8. razred	26
Preporuke	28
PREPORUKE ZA PROGRAME	30
ANALIZA ODABRANIH UDŽBENIKA ZA OSNOVNU ŠKOLU	31
Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost	31
Analiza čitanke za 3. razred: "Kako to može"	32
Analiza čitanke za 6. razred „Čitaj i traži svoj put"	38
Analiza čitanke za 8. razred: "Čitaj hrabro i govori slobodno"	46
Analiza udžbenika ISTORIJE za 8. razred	54
Analiza udžbenika PRIRODE I DRUŠTVA za 3. razred	56
Analiza udžbenika PRIRODE za 5. razred	60
Analiza udžbenika BIOLOGIJE za 8. razred	62
PREPORUKE ZA UDŽBENIKE	64

Uvod

Rodna ravnopravnost i zaštita od diskriminacije po osnovu pola, rodnog identiteta, seksualne orijentacije i/ili interseksualnih karakteristika regulisana je u Crnoj Gori međunarodnim¹ i nacionalnim² normativnim okvirom. Važan instrument za unapređenje rodne ravnopravnosti predstavljaju i izvještaji međunarodnih organizacija koji prepoznaju nedostatke u oblasti rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori, kao i izvještaji domaćih organizacija koje djeluju u ovoj oblasti. Neophodnost analize prisustva rodnih stereotipa u predmetnim programima za osnovnu školu prepoznata je od strane krovnog programskog dokumenta za unapređenje rodne ravnopravnosti na nacionalnom nivou - Nacionalne strategije rodne ravnopravnosti 2021/25³ (Strategija) sa Akcionim planom 2023/25⁴ (AP). Kao centralni problem Strategija prepoznaje potrebu unapređenja rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori u svim oblastima života i rada. Način na koji je rodna ravnopravnost integrisana u predmetne programe i udžbenike odabranih predmeta u osnovnoj školi, utvrđivanje rodnih stereotipa u odabranim predmetnim programima i udžbenicima će biti predmet ove Analize.

Jedan od poduzroka ukorijenjenosti rodnih stereotipa i predrasuda i tradicionalne podjele uloga između muškaraca i žena u svim segmentima crnogorskog društva predstavlja i nedovoljno rodno odgovornih sadržaja u obrazovanju, kulturi i medijima. U odnosu na njega, Strategija, kao jedan od operativnih ciljeva, definiše i unapređenje politike u oblasti obrazovanja, kulture i medija kako bi se smanjio nivo stereotipa i predrasuda prema ženama i osobama drugačijih polnih i rodni identiteta. Jedna od mjera za realizaciju pomenutog cilja, najrelevantnija za ovu Analizu, jeste veća zastupljenost rodno odgovornih sadržaja i obavezna upotreba rodno osjetljivog jezika u nastavnim programima i nastavi.

Strategija potencira da analiza nastavnih programa iz ugla rodne ravnopravnosti i stereotipne prezentacije, kao i prisustva rodno senzitivnih sadržaja, treba da uključi i preporuke za izmjene i dopune programa i udžbenika u smislu uklanjanja sadržaja koji podstiču rodne stereotipe i unapređenje sadržaja koji podstiču vrijednosti građanskog, rodno ravnopravnog i inkluzivnog društva. Istaknuto je i da novi sadržaji treba da prepoznaju i adresiraju probleme višestruke diskriminacije i različitosti žena i osoba drugačijih polnih i rodni identiteta.

U tom je smislu analizirano 10 predmetnih programa iz ugla rodne ravnopravnosti:

- I ciklus (1, 2. i 3. razred) - Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost i Priroda i društvo
- II ciklus (4, 5. i 6. razred) - Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost, Matematika i Priroda
- III ciklus (7, 8. i 9. razred) - Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost, Istorija, Biologija i Fizika

Analizirani su i odabrani udžbenici iz sva tri ciklusa. Iz svakog ciklusa odabrana je po jedna čitanka, odnosno čitanke za 3, 6. i 8. razred, kao i udžbenici Prirode i društva za 3. razred, Prirode za 5. razred, Istorije za 8. razred i Biologije za 8. razred.

¹ Najvažniji dokumenti međunarodnog normativnog okvira: UN Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena – CEDAW (1979); Pekinška deklaracija i Platforma za akciju (1995); Međunarodni pakt o građanskim i 070 0000 političkim pravima (1996); Konvencija Savjeta Evrope o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici – ISTANBULSKA KONVENCIJA (2011); kao i: Rezolucija Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija 1325 Žene, mir i bezbjednost (2000); Povelja o osnovnim slobodama u Evropskoj uniji (2007); Mapa puta EK za jednakost žena i muškaraca (2006/10), Pakt za ravnopravnost polova, Savjet EU (2011/20); Strategija EU za rodnu ravnopravnost (2021/25); Evropska povelja o rodnoj ravnopravnosti na lokalnom nivou (2006); Rezolucija Evropskog parlamenta o pravima interpolnih osoba (2018); Rezolucija Parlamentarne skupštine Savjeta Evrope 2191 o promociji ljudskih prava i eliminaciji diskriminacije prema interpolnim osobama (2017), itd.

² Pravni okvir za ostvarivanje rodne ravnopravnosti i promociju i zaštitu ženskih ljudskih prava i ljudskih prava osoba drugačijih polnih i rodni identiteta u Crnoj Gori definisan je prvenstveno kroz: Ustav Crne Gore (2007); Zakon o rodnoj ravnopravnosti (2007); Zakon o zaštitniku ljudskih prava (2007); Zakon o zabrani diskriminacije (2010), a posredno je regulisan i nizom drugih zakona – Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici; Zakonom o besplatnoj pravnoj pomoći; Zakonom o radu; itd.

³ Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti 2021/25, dostupno na: <https://www.zzzcg.me/wp-content/uploads/2022/02/Nacionalna-strategija-rodne-ravnopravnosti-2021-2025.-godine-sa-Akcionim-planom-2021-2022.-godine.pdf>

⁴ Akcioni plan 2023/25, dostupno na: <https://www.gov.me/dokumenta/9e30cb28-5d4d-4079-9225-6908050c8627>

Teorijski okvir analize

Teorijski okvir rodne analize obrazovnih materijala oslanja se na feminističke teorije⁵ i konceptualizaciju jedne od centralnih kategorija pojmovnog aparata ovog teorijskog pravca, ili bolje rečeno – širokog spektra teorijskih pravaca, a to je – rod. Razliku između pola i roda u feminističku teoriju uvodi Simon de Bovoar (Bovoar, 1983), određujući pol kao biološku osnovu i datost, a rod kao društveni konstrukt, čuvenom tezom da se „žena ne rađa, već se ženom postaje“, i to uvijek u specifičnom društvenom – istorijskom, kulturnom i političkom kontekstu, u kom biološke činjenice dobijaju društvenu vrijednost.

Zaharijevski i ostali (2010: 27-29), autorke analize nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu u Srbiji, predlažu četiri analitičke dimenzije roda koje se u tradicionalističkom, dakle diskriminatorском ključu transponuju na obrazovne materijale na specifične načine:

Biološki aspekt roda – Rod se definiše kao društvena organizacija seksualnosti i reprodukcije vrste, bazirana na polnim razlikama. Prema ovom aspektu roda, žena je prvenstveno određena svojim fizičkim (tjelesnim) sastavom i funkcijom: ona rađa potomstvo i tokom prilično dugog vremenskog perioda nije sposobna da se stara o sebi. Društvena kontrola reprodukcije postiže se preko žena – „reproduktivnih mašina“. Ovo za rezultat ima heteroseksualno uređenje porodice, kao i ograničavanje i kontrolisanje ženske seksualnosti kroz instituciju braka. Ovaj se aspekt u obrazovnim materijalima ispoljava putem prikazivanja žene kroz njena tjelesna svojstva i funkcije – rađanje, dojenje itd.

Socijalni aspekt roda – Rod se definiše kao društvena organizacija polnih razlika kroz društveno nametnutu podjelu rada. Muškarac opskrbljuje porodicu, finansijski se brine o njoj i predstavlja je u javnosti, dok žena brine o domu, suprugu i djeci. Polna podjela rada omogućava opstanak institucije braka na bazi uzajamne zavisnosti i ojačava biološke razlike: svaki od polova je nesamostalna polovina i stvara rod – društvenu predstavu razlike među polovima. Ovaj se aspekt u obrazovnim materijalima ispoljava kroz rodno stereotipna zanimanja, profesije, interesovanja, itd.

Kulturni aspekt roda – Rod se uzima kao normativna definicija pravog muškarca i prave žene: „pravi muškarac“ je suprug, hranilac porodice i glava porodice, dok je „prava žena“, prije svega, supruga, domaćica i majka. Ovaj se aspekt u obrazovnim materijalima ispoljava kroz rodno stereotipne uloge i aktivnosti, rodno specifičnu podjelu javno (muško)/privatno (žensko).

Psihološki aspekt roda – Rod kao odrednica rodno specifičnih poželjnih odnosno „normalnih“ osobina za ženu/djevojčicu, odnosno za muškarca/dječaka. Kulturne norme u vezi sa rodnom usvajaju se i uče upravo kroz proces socijalizacije. Na ovaj način muškarci i žene prisvajaju kulturno determinisane osobine kao „normalne“ što predstavlja psihološku „normalizaciju“ rodnih uloga, a dječak ili djevojčica, postaje „pravi muškarac“ ili „prava žena“ koja prihvata postojeće društvene sisteme polnih razlika i tradicionalnu društvenu podjelu rada kao jedine norme (Zaharijevski et al, 2010: 27-29).

⁵ Prije svega na teorijske uvide Simon de Bovoar, Džudit Batler, Monik Vitig, Nensi Frejzer, Linde Nikolson, Bel Huks (bell hooks) i drugih.

Metodološki okvir analize

Radnu grupu, zaduženu za izradu Analize, sačinjavali su predstavnici i predstavnice različitih institucija, iskustva i ekspertiza – nastavnici i nastavnice razredne i predmetne nastave u osnovnoj školi, pedagoškinja, psihološkinja, predstavnici i predstavnice Ministarstva prosvjete, nauke i inovacija, Zavoda za školstvo, Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva, te međunarodnih organizacija koje su pokrenule ovaj proces – Misije OEBS-a u Crnoj Gori i UNICEF-a, kao i lokalna konsultantkinja koju su ove organizacije angažovale. Potrebno je posebno istaći da je odabir predmetnih programa već izvršen Akcionim planom 2023/25, pa je Radna grupa mogla da odabere jedino kojeg će razreda obrazovno-vaspitne ciljeve analizirati. Međutim, kako predmetni program i udžbenici predmeta Poznavanje društva za 4. i 5. razred ovim programskim dokumentom nijesu bili odabrani za analizu, budući da je u vrijeme izrade AP 2023/25. već bio raspisan konkurs za izradu novih udžbenika, Radna grupa je odlučila da analizi doda i analizu predmetnog programa predmeta Poznavanje društva za 4. i 5. razred, iako to nije bilo predviđeno AP 2023/25.

Na sastanku Radne grupe za analizu prisustva rodni stereotipa u školskim programima, usvojena je predložena metodologija Analize i dogovoreno je da analiza obuhvati predmetne programe čiji udžbenici nude najviše adekvatnog materijala, odnosno da se prema udžbenicima koji, prema iskustvu predmetnih nastavnika i nastavnica, sadrže rodno relevantne sadržaje, odaberu i predmetni programi koji će biti predmet analize.

Imajući u vidu temeljnu ulogu koju nastava maternjeg jezika ima u cjelokupnom vaspitno-obrazovnom procesu, neizostavan predmet analize u sva tri obrazovna ciklusa predstavljaju programi za predmet Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost. Zato je i Predmetni program ovog predmeta za 3. razred bio odabran za prvu analizu koja je članovima i članicama Radne grupe poslužila kao egzemplar za analizu svih ostalih programa.

U analizi nastavnih planova i programa, korišćena je kvalitativna metoda, preciznije, metoda kritičke analize diskursa. Kritička analiza diskursa predstavlja jedan od pristupa analize diskursa, metode koja se koristi za proučavanje jezičkih ili tekstualnih materijala kako bi se razumjelo kako se konstruiše i prenosi značenje, ideologija i moć u određenom kontekstu. U pitanju je interdisciplinarna metoda koja lingvistiku povezuje prvenstveno sa filozofijom i sociologijom, ali i sa semiotikom, teorijom književnosti i antropologijom. Ova metoda naglašava duboku i složenu povezanost diskursa i društvenih praksi i upravo je iz tog razloga odabrana za analizu prisustva rodni stereotipa u predmetnim programima. Kroz primjenu metode kritičke analize diskursa, istraživači i istraživačice stižu dublje razumijevanje načina na koji se jezikom konstruiše stvarnost, oblikuje identitet i reprodukuje društvena nejednakost. Ova metoda omogućava identifikaciju skrivenih ideoloških aspekata, odnosa moći i isključenosti koje se mogu predvidjeti na prvi pogled i teži otkrivanju i preispitivanju nejednakosti, predrasuda i marginalizacije u društvu. Pogodna je za analizu i objašnjenje društvenih problema poput rasizma, seksizma, klasizma, heteroseksizma i drugih formi diskriminacije reprodukovane putem diskursa, a kroz kritičku interpretaciju i refleksiju, istraživači i istraživačice mogu doprinijeti promjenama i stvaranju inkluzivnijeg društva, pridonoseći razumijevanju, svjesnosti i osnaživanju pojedinaca i pojedinki i zajednica pogođenih nejednakošću i diskriminacijom. U tom je smislu i prepoznata kao najpodesnija i najplodnija za prepoznavanje i analizu rodni stereotipa, predrasuda i tradicionalnih rodni uloga koji doprinose i održavaju diskriminaciju žena i osoba drugih polni i rodni identiteta u predmetnim programima za osnovnu školu.

Cilj analize je bio da na uzorku – u odabranim predmetnim programima, ustanovi stepen prisustva rodni stereotipa i sadržaja koji ih podstiču, kao i da bude osnova za unapređivanje rodno osjetljivih i rodno odgovornih nastavnih sredstava u perspektivi. Međutim, valja naglasiti da detektovanje i analiza rodno stereotipnih predstava nije bila dovoljna za cjelovitu procjenu rodne senzibilisanosti programa. Neophodno je u tom smislu imati na umu, da se neuravnoteženost i pristrasnost predmetnih programa ne iscrpljuju kroz aspekt stereotipizacije, već da postoji čitav niz načina na koji nastavni programi mogu

biti neizbalansirani u smislu dostupnosti, kvaliteta, inkluzivnosti i pravednosti. U Analizi se stoga nijesmo ograničili na detektovanje i eliminaciju rodni stereotipa i sadržaja koji ih podstiču, već smo nastojali da prepoznamo i druge načine na koje razmatrani programi oblikuju naš socijalni kontekst. Naime, iako nijesu eksplicitno promovisali i podsticali rodne stereotipe i predrasude, programi nijesu ni doveli u pitanje postojeće odnose moći u društvu niti njihovu neuravnoteženost – privilegije sa jedne i diskriminaciju sa druge strane, kao ni dugotrajne i normalizovane društvene nepravde.

Sadker i Sadker (Sadker et Sadker, 2003) su u tom smislu razvili vrlo upotrebljivu klasifikaciju sedam tipova pristrasnosti ili diskriminacije (eng. bias) u obrazovnim materijalima: nevidljivost, stereotipiziranje, neuravnoteženost i selektivnost, nerealističnost (ignorisanje), fragmentacija i izolacija (izdvajanje), lingvistička pristrasnost i kozmetička pristrasnost.

Prateći opštu strukturu predmetnih programa u crnogorskom obrazovnom sistemu, razlikovane su sljedeće jedinice analize:

- Određenje programa;
- Ciljevi programa;
- Povezanost sa drugim predmetima i međupredmetnim temama;
- Obrazovno-vaspitni ishodi;
- Didaktičke preporuke za realizaciju predmeta.

Formulisana su četiri ključna istraživačka pitanja⁶ korišćena u analizi nastavnih materijala, kako predmetnih programa, tako, u perspektivi, i nastavnih sredstava:

1. Da li je rodni aspekt integrisan u predmetni program koji je predmet analize?
2. (ukoliko jeste) Na koji je način rodni aspekt integrisan u predmetni program?
3. Da li je u predmetnom programu korišćen rodno osjetljiv jezik?
4. Kako učiniti predmetni program rodno odgovornijim?

Svako od istraživačkih pitanja razvijeno je u veći broj potpitanja, odnosno potciljeva analize:

1. Da li je rodni aspekt integrisan u predmetni program koji je predmet analize?
 - 1.1. Da li se u jedinicama analize eksplicitno pominju rodno relevantni sadržaji?⁷
 - 1.2. Da li su u jedinicama analize rodno relevantni sadržaji uključeni na implicitan⁸ način?
2. Na koji je način rodni aspekt integrisan u predmetni program?
 - 2.1. Da li su izloženi pojam, uzroci i izvori rodne neravnopravnosti?
 - 2.2. Da li je obrazložen značaj rodne ravnopravnosti i uslovi za njen razvoj?
 - 2.3. Da li je moguće prepoznati različite tipove rodne pristrasnosti?⁹
 - 2.4. Da li se učenici i učenice ohrabruju za kritičku recepciju dominantnog određenja rodni uloga i odnosa u društvu?
3. Da li je u planu i programu korišćen rodno osjetljiv jezik?

U identifikovanju rodno osjetljivog jezika, korišćene su kategorije koje je formulisala lingvistkinja Svenka Savić (Savić, 2004; Savić et al., 2009), te je na osnovu njih procijenjena mjera rodne osjetljivosti jezika korišćenog u predmetnom programu:

 - 3.1. Rodno osjetljiv jezik – Riječi se dosljedno slažu u rodu i broju (npr. 'psihološkinja je savjetovala', učenica je savladala', itd).

⁶ U formulisanju istraživačkih pitanja ove Analize korišćena su slična istraživanja iz regiona, poput Čeriman et al. (2019), Baćević et al. (2010) i sl.

⁷ U smislu biološke, socijalne, kulturalne ili psihološke dimenzije roda.

⁸ Obuhvaćeni višim pojmom, odnosno nekim opštijim principom, načelom, vrijednošću, itd.

⁹ Poput: nevidljivosti, neuravnoteženosti i selektivnosti, nerealističnosti, fragmentiranosti i izolovanosti, jezičke ili kozmetičke pristrasnosti (Sadker et Sadker, 2003).

- 3.2. Rodno neutralan jezik – Ne vidi se pol, uglavnom se kao rodno neutralno koristi 3. lice množine ili drugi rodno neutralni izrazi (npr. 'profesura' umjesto 'profesor/ica', 'u režiji' umjesto 'režiser/ka', itd).
- 3.3. Rodno stereotipni jezik – Gramatički muški rod upotrebljava se za označavanje i muškaraca/dječaka/učenika i žena/djevojčica/učenica i u jednini i u množini (npr. „ministar je pozvala“ itd).

4. Kako učiniti plan i program rodno odgovornijim?

Ovaj dio predstavlja akcioni element istraživanja. Nakon analize teksta plana i programa formulisane su preporuke za unapređivanje rodne osjetljivosti obrazovnih materijala za osnovnu školu u Crnoj Gori, u smislu uklanjanja sadržaja koji podstiču rodne stereotipe i uvođenja sadržaja koji podstiču vrijednosti građanskog, rodno ravnopravnog i inkluzivnog društva. Na taj je način četvrto istraživačko pitanje razloženo u četiri potcilja:

- 4.1. Identifikovati djelove predmetnog programa kroz koje se može uvesti rodna perspektiva u svaku od jedinica analize;
- 4.2. Formulirati konkretne prijedloge za uvođenje pojmova, informacija i poruka važnih za unapređenje rodno odgovornog obrazovanja i rodno ravnopravnog društva, a koji nedostaju u predmetnom programu;
- 4.3. Povećati zastupljenost naučnica, autorki i sl;
- 4.4. Dosljedno koristiti rodno osjetljiv jezik.

Analiza predmetnog programa za Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost za 3. 6. i 8. razred

Jedinice analize u prvom dijelu predmetnog programa Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost zajedničke su za sve razrede, te iz tog razloga nakon jedinstvene analize Određenja predmeta, Ciljeva predmeta i Povezanosti predmeta sa drugim nastavnim predmetima i međupredmetnim temama, slijede analize Obrazovno-vaspitnih ishoda za pojedinačne razrede.

Da bi obrazovanje moglo da odgovori na zadatak koji mu zadaje jedan od najprogresivnijih pedagoga 20. vijeka, Paulo Fereire, određujući ga kao „praksu slobode” (Fereire, 2002: 51), ono bi moralo da podstiče i unapređuje ne samo sticanje znanja i vještina tradicionalno povezanih sa procesom opismenjavanja, već i da ohrabruje i obrazuje za kritičko mišljenje i osposobljavanje subjekata obrazovnog procesa za informisane i odgovorne izbore (Petričević, 2022). Ključnu ulogu u ispunjavanju ovog zadatka ima nastava maternjeg jezika, odnosno proces primarnog institucionalnog opismenjavanja koji bi, na tom tragu, trebalo da nadilazi tradicionalni koncept pismenosti i operiše složenijim savremenim konceptima, poput onog *nove* ili *višestruke pismenosti* (The New London Group, 1996).

Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost¹⁰ obavezni je predmet u osnovnoj školi koji se izučava svih devet godina školovanja. Njegova centralna i neprikosnovena vaspitno obrazovna uloga u cjelokupnom sistemu formalnog obrazovanja i razvoja učenika i učenica, prepoznata je i na više mjesta naglašena u predmetnom programu Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost za osnovnu školu.¹¹

Prema Predmetnom programu, nastava jezika treba da omogući ovladavanje komunikacijskim kompetencijama kroz razvoj četiri aktivnosti sporazumijevanja – slušanja, čitanja, govorenja i pisanja, pri čemu su: „[z]nanja i vještine koje se razvijaju u ovom nastavnom predmetu potrebne [su] i u svim ostalim predmetima, [pa] otud [i] njegov poseban značaj u kurikulumu uopšte. Njegova važnost je izuzetna jer razvija ukupne intelektualne i psihosocioemotivne sposobnosti učenika zato što je čitanje proces intenzivnog intelektualnog angažmana, interaktivno je i dijalektičko. Čitanje je temeljna generička intelektualna vještina bez koje se ne može uspješno snalaziti u savremenom svijetu”.¹² Dodatno, i u ovom kontekstu izuzetno značajno, nastava jezika doprinosi i razvoju sposobnosti logičkog mišljenja¹³ kao i razvoju „kritičkog odnosa prema nizu pojava u društvu i poslovnom životu”.¹⁴ Čitalačka pismenost tako, pored razvijanja vještine čitanja i razumijevanja tekstova različitih vrsta, uključuje i „promišljanje o njima (tumačenje i vrednovanje), kao i njihovo korišćenje, kako bi se postigli lični ciljevi i razvila vlastita znanja i potencijali za aktivno učešće u društvu (PISA). Određivanje čitalačke pismenosti u PISA istraživanju naglašava značaj čitanja za aktivno i kritičko učestvovanje u društvu, čime se promovira sposobnost učenika da kritički razmatraju pročitane informacije i koriste ih u različite svrhe.”¹⁵ Svrha izučavanja ovog predmeta neće se onda ograničiti samo na razvijanje čitalačke pismenosti, već će obuhvatiti i „medijsku, informacionu i interkulturalnu pismenost”¹⁶, kao što će uključiti i razvoj „vrlina, moralnih shvatanja,

¹⁰ Naziv predmeta „Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost” utvrdilo je Ministarstvo prosvjete i sporta *Rješenjem o utvrđivanju opšteg dijela javno važećeg obrazovnog programa za osnovno obrazovanje i vaspitanje* (2011: 01-5662), odnosno Ministarstvo prosvjete *Rješenjem o utvrđivanju opšteg dijela javno važećeg obrazovnog programa za osnovno obrazovanje i vaspitanje* (2017: 023-475/2017-2).

¹¹ Predmetni program *CRNOGORSKI-SRPSKI, BOSANSKI, HRVATSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST za I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII i IX razred osnovne škole* (2017). Podgorica: Zavod za školstvo (dalje u tekstu: Predmetni program)

¹² Ibid, str. 6.

¹³ Ibid, str. 4, 117, 120.

¹⁴ Ibid, str. 3.

¹⁵ Ibid, str. 5.

¹⁶ Ibid, str. 5.

pozitivnih navika i socijalno poželjnog ponašanja učenika”.¹⁷ Proces opismenjavanja kroz nastavu maternjeg jezika usmjeren je tako ne samo na razvoj čitalačkih, saznavnih i stvaralačkih sposobnosti, već je, značajnim svojim dijelom, posvećen i ukupnom i svestranom razvoju samostalnih i slobodnih ličnosti i njihovom ostvarenju kao kritičkih i aktivnih učesnika i učesnica društvenog života zajednice. Ovaj aspekt Predmetnog programa od izuzetnog je značaja za Analizu i predstavlja jednu od najvažnijih tačaka kroz koje se može korigovati Predmetni program u smislu unapređivanja njegove inkluzivnosti i rodne osjetljivosti.

Iako se u Predmetnom programu, kao što vidimo, eksplicitno navodi koncept višestruke pismenosti, u programu određene kao – funkcionalne, čitalačke, medijske, informacione i interkulturalne¹⁸, Analiza pokazuje da neki od njenih ključnih aspekata, poput roda, upadljivo izostaju iz Predmetnog programa. Nevidljivost, kao fundamentalni vid pristrasnosti ili diskriminacije u obrazovnim materijalima, i dalje pokriva jedan od temeljnih vidova diskriminacije u društvu – one po osnovu roda.

Rodno relevantni sadržaji, odnosno sadržaji koji se na bilo koji način direktno tiču pitanja roda u smislu njegove biološke, socijalne, kulturne i psihološke dimenzije nijesu jasno zastupljeni niti u jednoj jedinici analize Predmetnog programa – kako u određenju predmeta, njegovim ciljevima, povezanosti sa drugim predmetima i međupredmetnim temama, tako ni u obrazovno-vaspitnim ishodima predviđenim za analizirane razrede. Osim na nivou jedne generički formulisane fusnote: „Svi izrazi koji se u ovom dokumentu koriste u muškom rodu obuhvataju iste izraze u ženskom rodu”¹⁹, rodna problematika je posve nevidljiva. Iako se u programu pominju neke društvene grupe, riječ je skoro isključivo o nacionalnim ili etničkim grupama,²⁰ odnosno identitetima, dok se kulturne grupe pominju samo u smislu kulture²¹ određene nacije / etnične grupe. **Rodna problematika i žene kao društvena grupa u potpunosti izostaju iz Predmetnog programa i ni na jednom se mjestu u programu eksplicitno ne pominju.** Istovremeno je važno naglasiti da se **ni rodni stereotipi ne mogu detektovati u ovom Predmetnom programu.**

Naravno, rodni aspekt može i na implicitan način biti uključen u program, kada biva obuhvaćen nekim pretpostavljenim višim pojmom, odnosno sadržan u okviru neke druge, opštije vrijednosti²² ili principa zastupljenih i eksplicitno navedenih u programu. U tom je smislu Analiza pokazala da bi u ovom Predmetnom programu, rodna ravnopravnost mogla biti implicitno uključena kroz potenciranje značaja kritičkog odnosa prema društvenim pojavama čija je važnost istaknuta u dijelu B. Određenje predmeta²³, dijelu C. Ciljevi predmeta²⁴, kao i u dijelu D. Povezanost sa drugim nastavnim predmetima i međupredmetnim temama²⁵. Takođe, ista bi vrijednost²⁶, ali u manjoj mjeri, mogla služiti naglašavanju važnosti uvažavanja razlika²⁷ (kako je prethodno istaknuto, prevashodno interkulturnih razlika, i to isk-

17 Ibid, str. 7.

18 Predmetni program, str. 6.

19 Ibid, fusnota br. 2, str. 3.

20 Ibid, str. 3, 5, 6, 7, 118.

21 Ibid, str. 3, 5, 6.

22 Poput ranije pomenutih: pravednosti, ravnopravnosti, tolerancije, solidarnosti, uvažavanja različitosti, poštovanja ljudskih prava, empatije, mira, održivosti, i sl., str. 7.

23 „Na taj način učenici ovladavaju komunikacijskom jezičkom kompetencijom i tako stiču osnove čitalačke, medijske, informacione i interkulturalne pismenosti, što je preduslov za lični razvoj, uspješno školovanje, cjeloživotno učenje i kritički odnos prema nizu pojava u društvenom i poslovnom životu.”, str. 3, kurziv P.P.; „Određivanje čitalačke pismenosti u PISA istraživanju naglašava značaj čitanja za aktivno i kritičko učestvovanje u društvu, čime se promoviše sposobnost učenika da kritički razmatraju pročitane informacije i koriste ih u različite svrhe.”, str. 5, kurziv P.P.

24 „kritički slušaju i čitaju neumjetničke i umjetničke tekstove”, str. 5.

25 „kritičko promišljanje o društvenim i ličnim vrijednostima”, u korelaciji sa inicijativom Zavoda za školstvo *Moje vrijednosti i vrline*. Ova korelacija inače predstavlja najsnažniju i najbližiju vezu Predmetnog programa i rodno relevantne problematike.

26 Rodne ravnopravnosti

27 U dijelu B. Određenje predmeta: „Razvijajući i cijeneći vlastiti jezik i vlastitu kulturu, učenici saznaju da postoje druge kulture i drugi jezici, koje takođe treba cijeliti”, str. 3.; u dijelu C. Ciljevi predmeta: „formiraju pozitivan odnos prema svom maternjem jeziku, uvažavajući različitosti drugih jezika”; „razvijaju pozitivan odnos prema književnosti, razvijaju literarni senzibilitet, razumijevanje ljudske prirode, karaktera čovjeka i svijeta u cjelini; čitajući književna djela svjetske književnosti i književna djela nacionalnih književnosti šire vidike i uvažavaju različitosti drugih kultura”, str. 5.

ljučivo posmatranih sa aspekta nacije ili etničke grupe), tolerancije²⁸ i kooperativnosti²⁹.

Pojam, uzroci i izvori rodne neravnopravnosti nijesu uključeni u Predmetni program, nije obrazložen značaj rodne ravnopravnosti niti uslovi za njen razvoj, a učenici i učenice se ne ohrabruju za kritičku recepciju dominantnog određenja rodni uloga i odnosa u društvu. Budući da je u Predmetnom programu rodna problematika nevidljiva, ostali vidovi pristrasnosti i diskriminacije o kojima je ranije bilo riječi jednostavno se nijesu ni mogli ispoljiti.

Na samom početku Predmetnog programa naveden je samo muški rod imenice 'učenik' za koji je vezana tipična fusnota: „Svi izrazi koji se u ovom dokumentu koriste u muškom rodu obuhvataju iste izraze u ženskom rodu.”³⁰ U narednom pasusu javljaju se oba oblika 'učenik/učenica' sa oznakom fusnote koje nema u tekstu Predmetnog programa. **Samo i jedino na ovom mjestu je eksplicitno pomenut rod, kako vidimo – uz napomenu da dalje u tekstu neće biti vidljiv i relevantan.** Ova je fusnota ujedno predstavlja i tanki minimalni uslov da Predmetni program može biti kvalifikovan kao pisan **rodno neutralnim**, a ne rodno stereotipnim jezikom. Važno je istaći da se **u cjelokupnom tekstu ne mogu uočiti naponi da se koriste rodno neutralni oblici, već se gramatički muški rod, kako je u fusnoti istaknuto, odnosi i na muški i na ženski rod.** U tom je smislu neophodno istaći da **korišćenje generičke forme za oba pola predstavlja vid diskriminacije** i da ovu praksu treba izbjegavati u bilo kom tekstu koji pretenduje da bude rodno odgovoran, zato što se neslaganje prirodnog i gramatičkog roda i nevidljivost roda u jeziku uzajamno podržavaju sa nevidljivošću djevojčica i žena u društvu, što nije i ne može biti odlika ravnopravnosti.

Obrazovno-vaspitni ishodi za 3, 6. i 8. razred **ne uključuju rodno relevantne sadržaje ni na eksplicitan niti na implicitan način.**

Na osnovu navedenog, može se zaključiti da, **iako u predmetnom programu za Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost za odabrane razrede osnovne škole (3, 6. i 8) nije moguće utvrditi prisustvo rodni stereotipa, takođe nije moguće utvrditi ni prisustvo rodno relevantni sadržaja, kao ni pominjanje rodne neravnopravnosti i diskriminacije kao jednog od najvećih problema sa kojim se i danas susreću sva društva, pa i ona najrazvijenija.**

Preporuke

U programu treba obrazložiti značaj rodne ravnopravnosti i uslove za njen razvoj i ohrabriti učenike i učenice za kritičku recepciju dominantnog određenja rodni uloga i odnosa u društvu. U tom je smislu neophodno, da nastava maternjeg jezika kao „oruđa za uspostavljanje društvenih relacija”³¹ osposobi učenike i učenice za uspostavljanje pravednijih i ravnopravnijih društvenih veza i da ta **namjera** u Predmetnom programu bude **eksplicitna, nedvosmislena i jasna.**

Predmetni program treba učiniti rodno osjetljivijim i odgovornijim, uvođenjem detaljnije i sveobuhvatnije elaboracije koncepta **višestruke pismenosti**. Višestruka pismenost, pored „funkcionalne, čitalačke, medijske, informacijske i interkulture” pismenosti koje se navode na nekoliko mjesta u Predmetnom programu, treba da uključi i **kritičku pismenost**. Tvorci koncepta višestruke pismenosti (The New London Group, 1996: 65) upravo naglašavaju važnost kontinuirane kritičke kontekstual-

²⁸ U dijelu D. Povezanost sa drugim predmetima i međupredmetnim temama: „razvoj odgovornog, tolerantnog pojedinca, koji uvažava različita mišljenja...”, str. 6.

²⁹ U dijelu C. Ciljevi predmeta: „kroz grupni istraživački rad uče se timskom radu, kreativnosti, kooperativnosti i međusobnom uvažavanju”, str. 6.

³⁰ Predmetni program, fusnota br. 2, str. 3.

³¹ Predmetni program, str. 3

izacije³² naučenog, odnosno neprestanog preispitivanja istorijskih, društvenih, kulturalnih, političkih, ideoloških i vrijednosnih veza određenih sistema znanja i društvene prakse.³³ Na tom tragu ističu da „nastavnik i nastavnica treba da pomažu onima koji uče da denaturalizuju i učine iznova stranim ono što su naučili i čime su ovladali” (The New London Group, 1996: 86). Konkretna prijedlog za uvođenje pojma kritičke pismenosti u Predmetni program glasi:

Kritička pismenost predstavlja vještinu od fundamentalne važnosti za razumijevanje savremenog svijeta, za orijentisanje u njemu i njegovu aktivnu transformaciju u pravednije, mirnije i održivije društvo budućnosti koje je zadatak i odgovornost svih učesnika i učesnica obrazovnog procesa. Učenice i učenici treba da budu upoznati sa tim da postoje različiti oblici neravnopravnosti i diskriminacije u društvu, a da rodna neravnopravnost postoji u svim, pa i najrazvijenijim društvima. Nastava maternjeg jezika kao oruđa za uspostavljanje društvenih relacija treba da osposobi učenike i učenice za uspostavljanje pravednijih i ravnopravnijih odnosa u društvu. Neophodno je stoga u kontinuitetu kritički kontekstualizovati naučeno sa istorijskih, društvenih, kulturalnih, političkih, ideoloških i vrijednosnih aspekata.

U cilju rodne senzibilizacije Predmetnog programa, u dijelu nastave jezika, **kad god se u obrazovno-vaspitnim ishodima javlja koncept ‘standardnog jezika’ treba dodati i ‘rodno senzitivnog jezika’**. Iako djeluje da bi jezički i pojmovno ekonomičnije bilo navesti uvodnu napomenu, u kojoj bi stajalo da, kad god se pomene ‘standardni jezik’ to uključuje i podrazumijeva i ‘rodno senzitivni jezik’, ipak je **u ovoj fazi orodnjavanja kurikuluma od izuzetne važnosti, da se na svakom odgovarajućem mjestu eksplicitno navede zakonska i pravopisna obaveza korišćenja rodno senzitivnog jezika** kako bi se nastavnici i nastavnice podsjetili na značaj ove jezičke prakse za ostvarivanje boljeg i ravnopravnijeg društva.

Nastava književnosti pred učenike i učenice postavlja kompleksnije zahtjeve razumijevanja, objašnjavanja, vrednovanja, uočavanja uzročno-posljedičnih veza, uočavanja razlika između stvarnog i nestvarnog, između dobrog i lošeg, odnosno vrijednog i nevrijednog, između nekada i sada, itd. U tom smislu, nastava književnosti predstavlja jedinstvenu i dragocjenu priliku za **kritičko preispitivanje nastavnih sadržaja i društvenog konteksta kome pripadaju**. Kada su u pitanju obrazovno-vaspitni ishodi nastave književnosti³⁴ treba naglasiti, da u odnosu na nastavu jezika, postoje izvjesna **ograničenja kada je u pitanju orodnjavanje**, tako da je u ovom slučaju ključna i uloga nastavnika i nastavnice.

U dijelu obrazovno-vaspitnih ishoda formulisane su konkretne preporuke za one obrazovno-vaspitne ishode koji su podesni u svakom od tri analizirana razreda:

3. razred

Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 1: „Na kraju učenja učenik³⁵ će biti sposoban da u razgovoru primjenjuje osnovna načela dijaloškog sporazumijevanja.”

Treba dodati da **osnovna načela dijaloškog sporazumijevanja počivaju na vrijednosti univerzalnog ljudskog dostojanstva koje pripada svima, bez obzira na pol, rod, uzrast, rasu, klasu, naciju, zemlju porijekla i slično**. U okviru ishoda učenja: „Tokom učenja učenik će moći da primjenjuje pravila lijepog ponašanja i upotrebljava odgovarajuće izraze (obraćanje s poštovanjem i upotreba izraza lijepoga ophođenja)” – treba dodati da: „**pravila lijepoga ophođenja nalažu da se djevojčice i žene oslovljavaju u ženskom rodu**”.

³² ‘Critical framing’, kritički okvir ili kritičko procjenjivanje prema autorima i autorkama okupljenim u The New London Group predstavlja jednu od četiri ključne pedagoške komponente.

³³ The New London Group, 1996: 86

³⁴ Odnosi se na obrazovno-vaspitne ishode sva tri odabrana razreda.

³⁵ Preporuke za korišćenje rodno osjetljivog jezika date su na kraju analize Predmetnog programa.

Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 2: „Na kraju učenja učenik će biti u stanju da koristi pisani jezik za sporazumijevanje, saznavanje novog i zabavu.“ U okviru ishoda učenja: „Tokom učenja učenik će moći da spontano i uz pomoć nastavnika uočava značaj pisanja“ – treba dodati: „**i uoči važnost korišćenja rodno osjetljivog jezika.**“

Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 3: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da nakon slušanja ili čitanja i analize kraćih neumjetničkih tekstova izdvoji i klasifikuje najbitnije podatke, uporedi ih i dopuni i usmeno i pisano stvori sličan tekst“, a posebno ishoda učenja: „Tokom učenja učenik će moći da sam stvara kraće usmene i pisane tekstove, po ugledu na pročitane ili slušane“, u okviru didaktičkih preporuka za realizaciju; i ishoda učenja: „Tokom učenja učenik će moći da svoj tekst predstavi publici“, u dijelu b) Aktivnosti učenja treba:

- **Naglasiti važnost podrške i ohrabrivanja pripadnika i pripadnica nedominantnih grupa – djevojčica, socijalno ugrožene djece, djece koja dolaze iz romske zajednice ili izbjegličkih zajednica, da učestvuju u nastavi i u sigurnom se radnom i socijalnom okruženju uključe u otvoren, uvažavajući i konstruktivan dijalog.**
- U dijelu razgovora o svojoj „radnoj“ sedmici i radnoj sedmici svojih roditelja, treba dodati da: „**razgovor o radnoj sedmici** (svojoj i roditelja) **predstavlja izvanrednu priliku za opisivanje, preispitivanje i kritičku procjenu tradicionalne i dominantne podjele rodničkih uloga, poslova i funkcija u društvu.**“
- U dijelu razgovora o bezbjednosti, treba **naglasiti važnost bezbjednosti i prava da se osjećamo i budemo sigurni u porodici, školi, na radnom mjestu, na putu do njih i sl.**

Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 4: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da objasni namjenu i značaj pozdrava, čestitki, pohvala, pozivnica i sl. i samostalno stvara slične tekstove“, u okviru ishoda učenja: „Tokom učenja učenik će moći da prepozna namjeru onoga ko piše“, i ishoda učenja: „Tokom učenja učenik će moći da objasni kojim povodom se pišu pozdravi, čestitke, pohvale i pozivnice“, odnosno didaktičkih preporuka za realizaciju obrazovno-vaspitnih ishoda u dijelu b) Aktivnosti učenja, treba **uključiti temu proslave 8. marta kao jednog od najčešće obilježavanih dana u institucijama formalnog obrazovanja i istorijski utemeljeno razgovarati sa učenicima i učenicama o ovom datumu i razlozima njegovog obilježavanja, ne kao dana majki, vaspitačica i učiteljica, već dana borbe za slobodu i prava žena i njihov ravnopravan položaj i učešće u društvu.**

Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 5: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da u tekstovima prepozna gramatičke pojmove i imenuje ih odgovarajućim izrazima“, u okviru ishoda učenja: „Tokom učenja učenik će moći da prepozna, imenuje i razlikuje zajedničke i vlastite imenice“, treba **naglasiti važnost korišćenja rodno osjetljivog jezika i značaj korišćenja imenica u ženskom rodu za označavanje različitih zanimanja i funkcija koje obavljaju žene.**

Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 7: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da objasni značaj jezika kao sredstva komunikacije i da se snalazi u jezičkoj okolini“, u okviru ishoda učenja: „Tokom učenja učenik će moći da objasni i koristi pojam standardni jezik“ treba **objasniti da standardni jezik podrazumijeva i rodno osjetljivi jezik.**

Obrazovno-vaspitni ishod nastave književnosti 2: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da demonstrira doživljavanje tekstualne stvarnosti“, u dijelu didaktičkih preporuka za realizaciju obrazovno-vaspitnog ishoda u okviru dijela b) Aktivnosti učenja, treba dodati: „**Upoređivanje rodničkih uloga nekada i sada, onoga što jeste sa onim što bi moglo ili trebalo biti.**“

Obrazovno-vaspitni ishod nastave književnosti 3: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da obrađuje doživljaj književnih vrsta na osnovu sopstvenog čitalačkog iskustva“, u dijelu didaktičkih preporuka za realizaciju obrazovno-vaspitnog ishoda u okviru dijela b) Aktivnosti učenja, treba dodati: „**Prepoznavanje narodne književnosti kao prostora opisivanja i kodifikacije tradicionalnih i oštro razgraničenih rodničkih uloga; Upoređivanje tradicionalnih društvenih odnosa i uloga opisanih u djelima narodne književnosti sa društvenim ulogama i odnosima u savremenom društvu.**“

Obrazovno-vaspitni ishod nastave književnosti 4: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da stvara svom uzrastu odgovarajuće usmene i pisane tekstove po ugledu na umjetničke“, u dijelu didaktičkih preporuka za realizaciju u okviru dijela b) Aktivnosti učenja, gdje se kao aktivnost navodi da učenici i učenice stvaraju svoje bajke koristeći osnovne žanrovske elemente (ustaljeni početak i kraj, nestvarni likovi i događaji i slično) treba dodati: „**Podstaći učenike i učenice da prepoznaju normativni aspekt priča i bajki i ohrabriti ih da samostalno kreiraju bajke koje promovišu principe i vrijednosti za koje smatraju da nijesu u dovoljnoj mjeri zastupljene ili ostvarene u društvu, poput rodne ravnopravnosti, blagostanja, mira, itd.**“

6. razred

Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 1: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da nakon slušanja i analize kraćih razgovora navede karakteristike razgovora i sam učestvuje u njemu primjenjujući pravila kulturnog ophođenja“ – treba **dodati da pravila kulturnog ophođenja nalažu da se djevojčice i žene oslovljavaju u ženskom rodu.**

Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 2: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da nakon slušanja i čitanja i analize neumjetničkih tekstova izdvoji ključne pojmove i sa njima povezane važne podatke, klasifikuje ih, uporedi i dopuni, zatim zapamti i koristi u novim situacijama (učenje putem čitanja)“, u okviru ishoda učenja: „Tokom učenja učenik će moći da odredi osnovne odlike neumjetničkih naučno-popularnih i publicističkih tekstova, povezanih sa sadržajima drugih predmetnih područja (opis života vršnjaka; opis igre, zanata, sporta; opis okoline; opis života ljudi nekad i danas; opis događaja u prirodi; opis razvoja čovjeka i životinje; opis biljaka; opis predmeta, proizvoda, mašina)“ – umjesto samo ‘ljudi’ treba da stoji ‘ljudi – i muškaraca i žena’. Ovaj ishod učenja predstavlja izvanrednu priliku za razgovor o tome kako se ljudska prava i ravnopravnost kroz istoriju unapređuju i razvijaju, pa se **u zavisnosti od vremena mijenjaju i društveni odnosi, uloge, prihvatljive osobine i različita očekivanja od muškaraca i žena** kroz različite epohe.

Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 3: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da objasni namjenu i značaj zvaničnih i nezvaničnih tekstova i medijskih tekstova“, u okviru ishoda učenja: „Tokom učenja učenik će moći da odredi namjenu i značaj medijskih tekstova“; i ishoda učenja: „Tokom učenja učenik će moći da razlikuje štampane, radijske i TV-reklame, mali“ – treba uvesti kritičku analizu medijskih poruka, posebno kada je u pitanju rodni aspekt analize medijskog diskursa, budući da marketinške kampanje i reklame vrlo često koriste i održavaju rodne stereotipe ne obazirući se na to kom su uzrastu namijenjene.

Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 4: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da samostalno stvara jezički i sadržajno korektan usmeni i pisani tekst po ugledu na prethodno slušane i čitane neumjetničke tekstove“, u dijelu didaktičkih preporuka za realizaciju u dijelu b) Aktivnosti učenja, budući da se od učenika i učenice očekuje da sam/sama priprema, stvara i unapređuje tekst, treba **istaći da jezički i sadržajno korektan tekst podrazumijeva korišćenje rodno osjetljivih oblika.** Nakon kritičke analize reklama (prethodni obrazovno-vaspitni ishod), u kojima se javljaju rodni stereotipi, učenik i učenica treba da stvore novu verziju reklame sa istom namjenom i ciljnom grupom, ali **na rodno odgovoran način (izbjegavajući rodne stereotipe).**

Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 5: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da u tekstovima prepozna i razumije gramatičke pojmove, imenuje ih odgovarajućim izrazima i pravilno koristi prilikom govora i pisanja“, treba dodati: „**i rodno aktivne**“, tako da ishod glasi: „Na kraju učenja učenik i učenica će biti sposobni da u tekstovima prepoznaju i razumiju gramatičke **i rodno aktivne** pojmove, imenuju ih odgovarajućim izrazima i pravilno koriste prilikom govora i pisanja.“

Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 7: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da objasni značaj jezika kao sredstva komunikacije i da se snalazi u jezičkoj okolini“ treba dopuniti, tako da ishod glasi:

„Na kraju učenja učenik će biti sposoban i učenica sposobna da objasni značaj jezika kao sredstva komunikacije, **koristi standardni i rodno senzitivan jezik u govoru, pisanju i prilikom javnog nastupa** i snalazi se u jezičkoj okolini.“ Takođe, u ishodu učenja dodati ishod: „**Objasni važnost korišćenja rodno senzitivnog jezika.**“

Obrazovno-vaspitni ishod nastave književnosti 2: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da uočava i upoređuje književne likove, analizira njihove postupke i identifikuje se sa njima“ treba dopuniti tako da glasi: „**Na kraju učenja učenik će biti sposoban i učenica sposobna da se identifikuje s glavnim likom koji je drugačiji od njega/nje i kritički se distancira; spoznaje perspektive različitih književnih likova; uočava tradicionalne rodne obrasce i kritički ih tumači.**“

8. razred

Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 1: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da nakon slušanja i analize slušanih (ekranizovanih) razgovora navede osobenosti razgovora i sam vodi zvaničan i nezvaničan razgovor poštujući odgovarajuća pravila“ – sadrži sintagmu ‘odgovarajuća pravila’ koja je suviše uopštena, pa bi je trebalo dopuniti sadržajnijim i konkretnijim izrazom ili izrazima. U tom smislu ovaj ishod treba izmijeniti tako da glasi: „**Na kraju učenja učenik će biti sposoban i učenica sposobna da nakon slušanja i analize slušanih/ekranizovanih razgovora navedu osobenosti razgovora i sami/same vode zvaničan i nezvaničan razgovor poštujući određena logička, semantička i pravopisna pravila i uvažavajući sagovornika/sagovornicu bez obzira na njihova lična svojstva (pol, rod, porijeklo, status i drugo).**“ Kada su u pitanju ishodi učenja, kroz njih su date određene smjernice u vezi sa načinom komunikacije, ali upadljivo izostaje figura i odnos prema sagovorniku/sagovornici, te su učenik i učenica dominantno fokusirani na sebe. U tom smislu treba dodati ishod učenja: „**Uvažava i aktivno nastoji da razumije stavove, namjere i osjećanja sagovornika/sagovornice.**“ Kao što je u analizi obrazovno-vaspitnih ishoda prethodnih razreda bilo istaknuto, koncept ‘pravila kulturnog ophođenja’ treba dopuniti na način da **pravila kulturnog ophođenja uključuju korišćenje rodno osjetljivog jezika, odnosno nalažu da se djevojčice i žene oslovljavaju u ženskom rodu.**

U okviru **Aktivnosti učenja**, kao jedna od aktivnosti, naveden je razgovor o mogućim sporovima među ljudima (npr. generacijski). Ovo predstavlja dobru priliku za otvaranje dijaloga o **prirodi i vrstama sporova među ljudima**, posebno onim koji počivaju na različitim vrijednosnim pozicijama, odnosno različitim (većim ili manjim) vrijednostima koje su tradicionalno pripisivane muškom, odnosno ženskom rodu. Kod djece treba razvijati svijest da **rod nije niti može biti vrijednosna kategorija u ravnopravnom demokratskom društvu.**

Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 2: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da nakon slušanja ili čitanja i analize neumjetničkih tekstova izdvoji ključne pojmove i sa njima povezane važne podatke, klasifikuje ih, uporedi i dopuni, zatim zapamti i koristi u novim situacijama“, u ishodu učenja: „Pažljivo sluša i, s razumijevanjem, primjenjujući odgovarajuću strategiju, čita i analizira stručne i publicističke tekstove (naučne tekstove povezane s temama iz drugih predmetnih područja – priča o životu poznate osobe, opis radnog postupka/igre/sporta, objašnjenje nastanka pojave/stanja, komentar priredbe/knjige, izvještaj o aktuelnim i zanimljivim događajima)“ treba **nakon termina ‘osobe’ dodati iza zareza ili u zagradama ‘muškarca i/ili žene’** kako bi se učenici i učenice podsjetili i podstakli da za predmet analize i/ili izrade tekstova biraju i priče o životima žena, važnosti njihovog doprinosa, kao i razloge njihove istorijske skrajnutosti i/ili nevidljivosti. Takođe, na tri mjesta – u ishodima učenja: „Podvuče i odredi jezičke osnove (da li je korišćen standardni jezik, kakvim stilom je pisan, šta ga određuje i dr. – jezička i metajezikička analiza)“; i: „Odredi da li je tekst pisan standardnim jezikom“; kao i u Aktivnosti učenja: „Određuju da li je tekst umjetnički ili neumjetnički, da li je pisan standardnim jezikom i utemeljuju svoje mišljenje“; **dodati ‘i rodno osjetljivim jezikom’.**

Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 3: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da objasni nam-

jenu i značaj zvaničnih, nezvaničnih i službenih neumjetničkih tekstova“, u ishodu učenja: „Odredi nam-jenu poručio (ako je poručilac koristio nekulturne izraze, zamijeni ih kulturnim); **termin ‘namjena’ zamijeniti terminom ‘namjera’ i dodati: „ako su poručilac/poručiteljka koristili rodno neosjetljive izraze, zamijene ih rodno osjetljivim“**. Slično i u dijelu **b) Aktivnosti učenja**, aktivnosti: „Procjenjuju šta pošiljalac želi od primaoca, tj. zbog čega mu šalje tekst i u tekstu traže jezičke elemente na osnovu kojih su to prepoznali. Prosudjuju da li su ti izrazi odgovarajući ili ne. Ukoliko je potrebno, zamjenjuju ih kulturnim“ – **dodati „i rodno osjetljivim izrazima“**.

Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 4: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da samostalno stvara jezički i sadržajno korektan usmeni i pisani tekst po ugledu na prethodno slušane i čitane neumjetničke tekstove“, u ishodu učenja: „Prilikom govornog nastupa govori razložno, prirodno i što više pravilno (standardnim jezikom)“ – **dodati „i rodno osjetljivim jezikom“**. U ishodu učenja: „Pripovijeda o životu osobe po slobodnom izboru“, kao i u dijelu **b) Aktivnosti učenja**: „Učenici pričaju i pišu o životu osobe po sopstvenom izboru“ – treba **nakon termina ‘osobe’ dodati iza zareza ili u zagradama ‘muškarca i/ili žene’** iz istih razloga i sa istim obrazloženjem kao i kada je u pitanju Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 2.

Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 5: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da u tekstovima uočava i imenuje gramatičke pojmove i pojave, razumije i objasni njihovu funkciju u jeziku i pravilno ih koristi prilikom govora i pisanja“ – treba dopuniti tako da glasi: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban i učenica sposobna da u tekstovima uočavaju i imenuju gramatičke pojmove i pojave, razumiju i objasne njihovu funkciju u jeziku i pravilno ih koriste prilikom govora i pisanja; **razumiju i objasne upotrebu rodno osjetljivog jezika**.“ Takođe, u ishodu učenja: „Objasni kongruenciju rečeničnih djelova (slaganje u rodu, broju i padežu)“ – treba **naglasiti i detaljnije obrazložiti važnost aspekta kongruencije rečeničnih djelova koji se odnose na rod**.

Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 6: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da razgovjetno i prirodno govori – u usmenoj komunikaciji demonstrira pravilan izgovor, a u pisanoj komunikaciji primjenjuje osnovna pravopisna znanja“ – treba razmisliti o opravdanosti ishoda učenja: „Pravilno koristi veliko početno slovo u pisanju naziva vjerskih praznika od imena svetaca; Pravilno piše imenicu Bog (velikim i malim slovom)“ i „Pravilno piše nazive auto-puteva“ – treba voditi računa o vertikalnoj korelaciji i napraviti logički i hronološki koherentne obrazovno-vaspitne ishode od 1. do 9. razreda, bez ponavljanja ili nepotrebnog naglašavanja.

Obrazovno-vaspitni ishod nastave jezika 7: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da objasni značaj jezika kao sredstva komunikacije, koristi standardni jezik u govoru, pisanju i prilikom javnog nastupa i snalazi se u jezičkoj okolini“ – nakon „koristi standardni“ **dodati „i rodno osjetljivi“**. U dijelu **b) Aktivnosti učenja**: „Navode poslovice i objašnjavaju njihov značaj i govore u kojim bi ih situacijama upotrijebili“ – dodati da su poslovice kao forma narodne književnosti izraz tradicije koja nije uvijek bila ravnopravna niti je priznavala jednaka prava i dostojanstvo svim ljudima. U tom smislu treba dodati sljedeće aktivnosti učenja:

- „**Prepoznaju narodnu književnost kao prostor opisivanja i kodifikacije tradicionalnih i oštro razgraničenih rodnih uloga**“;
- „**Upoređuju tradicionalne društvene odnose i uloge opisane u djelima narodne književnosti sa društvenim ulogama i odnosima u savremenom društvu**“.

Obrazovno-vaspitni ishod nastave književnosti 2: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban da se identifikuje s glavnim likom koji je drugačiji od njega i kritički se distancira; spoznaje perspektive različitih književnih likova“ – treba dopuniti, tako da glasi: „Na kraju učenja učenik će biti sposoban i učenica sposobna da se identifikuje s glavnim likom koji je drugačiji od njega/nje i kritički se distancira; spoznaje perspektive različitih književnih likova, **uočava stereotipne, društveno nametnute uloge, obrasce ponašanja i odnose među likovima i objašnjava njihove uzroke i posljedice; upoređuje sa savremenim trendovima i kritički vrednuje**.“

U skladu sa ciljem Analize 4.3. *Povećati zastupljenost naučnica, autorki i sl.* potrebno je izvršiti izmjene u dijelu Predloženih tekstova i Prijedloga za čitanje kod kuće u sva tri analizirana razreda, kao i Obavezni tekstovi (kanona) u 8. razredu. U 3. razredu, na listi od 20 predloženih tekstova za čitanje, jedna je žena autorka djela (1/20), dok je na listi prijedloga djela za čitanje u nastavcima, od pet djela jedno napisala autorka (1/5). U 6. razredu, na listi od 28 predloženih tekstova za čitanje, zastupljene su četiri autorke djela (4/28), dok na listi prijedloga djela za čitanje kod kuće nema nijedne autorke (0/11). U 8. razredu, na listi od 45 predloženih tekstova za čitanje³⁶ zastupljene su tri autorke (3/45): Desanka Maksimović, Virdžinija Vulf i Mir Jam. Izbor posljednje autorke je posebno problematičan jer je ovo djelo u spisak predloženih tekstova za čitanje ušlo kao tipični predstavnik trivijalne književnosti koju, ukoliko je potrebno napominjati, nijesu pisale isključivo žene. Na listi prijedloga djela za čitanje kod kuće, od šest autora dvije su žene (2/6), dok **autorke upadljivo izostaju iz kanona** (0/10), što je poseban i ozbiljan problem koji prevazilazi granice analize Predmetnog programa, ali koji svakako treba učiniti značajnom i urgentnom temom inkluzivne stručne rasprave.

U tom smislu, ne samo što treba **povećati zastupljenost autorki, već isto tako treba povećati i zastupljenost djela koja počivaju na savremenim egalitarnim paradigmama i promovišu likove samostalnih, aktivnih i emancipovanih književnih junakinja. Takođe, i one manje poznate autorke treba učiniti vidljivijim.**

U skladu sa ciljem Analize 4.4. *Dosljedno koristiti rodno osjetljiv jezik* – Podsjećamo da se u cjelokupnom tekstu Programa gramatički muški rod, kako je u ranije pomenutoj fusnoti Programa istaknuto, odnosi i na muški i na ženski rod. U tom je smislu neophodno istaći da **korišćenje generičke forme za oba pola predstavlja vid diskriminacije i da ovu praksu treba izbjegavati u bilo kom tekstu koji pretenduje da bude rodno odgovoran, pravopisno ispravan i u skladu sa zakonom.** Dakle, neophodno je dosljedno kroz tekst Programa **navoditi oblike za oba roda odvojene kosom crtom** (ili oblike za oba roda uz veznik *i*) **i radnju u trećem licu množine**, a, kada je to moguće, treba koristiti i rodno neutralne izraze.

³⁶ Od 45 predloženih djela, četiri su djela narodne književnosti. Predmetni program, str. 98-100.

Analiza predmetnog programa Priroda i društvo za 3. razred

Nastavni predmet Priroda i društvo izučava se od 1. do 3. razreda osnovne škole i „predstavlja nastavak i usmjeravanje spontanog dječjeg istraživanja i otkrivanja međuzavisnosti pojava i procesa u prirodnom i društvenom okruženju“³⁷. Pa ipak, u samom određenju predmeta u kom stoji: „Predmet *Priroda i društvo* istražuje i opisuje prirodu, svijet žive i nežive materije“, **primat je očito dat prirodnim u odnosu na ono što se u tekstu programa naziva društvenim kompetencijama**, što se uočava i u Programom definisanim ciljevima predmeta – od 18 ciljeva, četiri (22%) se neposredno, a tri (17%) posredno odnose na oblast društva³⁸ (ukupno 39%).

Kao što u dijelu Određenje predmeta stoji, predmetni program Priroda i društvo predstavlja jedan od osnovnih nosilaca saznavnog razvoja³⁹ učenika i učenica, a usmjeren je ne samo na njihov kognitivni, već i na cjeloviti lični razvoj, budući da ih podstiče da razvijaju logičko, stvaralačko i kritičko mišljenje⁴⁰. Interdisciplinarnost ovog predmeta, izražena kroz brojne korelacije u okviru dijela Povezanost sa drugim predmetima⁴¹ i međupredmetnim temama⁴², doprinosi povezivanju sadržaja različitih predmeta i međupredmetnih oblasti u logički povezanu i kompletnije sagledanu smislaonu cjelinu.

Ovdje posebno treba istaći važnost principa na kojima počiva međupredmetna tema *Obrazovanje za održivi razvoj* i integrativni pristup u obrazovanju za razumijevanje rodne (ne)ravnopravnosti. Integrativni pristup u obrazovanju koji je u programu ove međupredmetne teme akcentovan kao „jedna od najvažnijih pretpostavki u ostvarivanju ideje održivog razvoja“, najočitije se ispoljava upravo u ovom Predmetnom programu. S tim u vezi, za ovu Analizu najrelevantnije su dvije međupredmetne teme u okviru *Obrazovanja za održivi razvoj*, a to su – *Zdravstveno obrazovanje i vaspitanje* i *Obrazovanje za i o ljudskim pravima*. Analiza obrazovno-vaspitnih ishoda pokazuje da su od njih sedam, u četiri⁴³ zastupljeni ciljevi međupredmetne teme *Preduzetničko učenje*, dok su u tri ishoda⁴⁴ zastupljeni ciljevi međupredmetne teme *Obrazovanje za održivi razvoj*. Obrazovno-vaspitni ishod 3 ne pominje povezanost sa međupredmetnim temama, dok obrazovno-vaspitni ishodi 4 i 7 uključuju ciljeve obje međupredmetne teme.

Istaknut vaspitni značaj predmeta Priroda i društvo dodatno je potenciran u dijelu Didaktičke preporuke za realizaciju, gdje stoji da će „aktivno učenje Prirode i društva (će) doprinijeti razvijanju znanja, vještina i

³⁷ Predmetni program Priroda i društvo za I, II i III razred, (2017). Podgorica: Zavod za školstvo (dalje u tekstu: Predmetni program), str. 3.

³⁸ Ciljevi predmeta koji se neposredno odnose na društveni aspekt predmeta: Učenici će (se): Razviti osjećaj za pripadnost određenoj zajednici, Opisati aktivnosti ljudi u njoj i izraziti poštovanje prema drugim ljudima i sebi, i izraziti saosjećanje za osobe koje pate; Upoznati praznike i svečanosti karakteristične za mjesto u kome žive, razviti poštovanje prema njima kao obilježjima kulture svog naroda; Razviti poštovanje prema prošlosti svog mjesta i upoznati se sa životom svojih predaka; Upoznati osnovne prirodne i društvene karakteristike svog mjesta.

Ciljevi predmeta koji se posredno odnose na društveni aspekt predmeta: Učenici će (se): Razviti poštovanje prema prirodi, živim bićima i mjestu u kome živi, izraziti saosjećanje za ugrožena bića; Osposobiti da postave pitanja i traže odgovore, samostalno rješavaju probleme i sarađuju u timskom radu; Osposobiti za kritičko mišljenje, Predmetni program, str. 3-4.

³⁹ Predmetni program, str. 3.

⁴⁰ Ibid, str. 3.

⁴¹ Korelacija sa predmetnim programima sljedećih predmeta: Biologija, Hemija, Fizika, Geografija, Istorija, Informatika sa tehnikom, Likovna kultura, Fizičko vaspitanje i Muzička kultura, kao i direktna povezanost sa nastavom Crnogorskog-srpskog, bosanskog i hrvatskog jezika i književnosti (Predmetni program, str. 4).

⁴² U nastavi predmeta Priroda i društvo u osnovnoj školi zastupljeni su ciljevi iz međupredmetnih oblasti: *Obrazovanje za održivi razvoj* i *Preduzetničko učenje* (Predmetni program, str. 4).

⁴³ U pitanju su obrazovno-vaspitni ishodi 1, 2, 4 i 7 (Predmetni program, str. 13-19).

⁴⁴ U pitanju su obrazovno-vaspitni ishodi 4, 5 i 7 (Predmetni program, str. 13-19).

izgradnji stavova⁴⁵ U tom smislu, nakon centralne uloge koju ima izučavanje predmeta Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost, izučavanje predmeta Priroda i društvo ima takođe naglašenu funkciju u formiranju tolerantnih, kompetentnih, proaktivnih i kritički nastrojenih građana i građanki demokratskog društva. Stoga je i **važnost ovog predmeta za razumijevanje delikatne povezanosti i složene međuzavisnosti prirodnog i društvenog okruženja izuzetna, posebno kada je rodna ravnopravnost u pitanju, budući da diskriminacija i počiva na različitim društvenim vrijednostima pripisanim određenim prirodnim, odnosno biološkim i fiziološkim karakteristikama.** Uprkos tome, iako u predmetnom programu Priroda i društvo za 3. razred nijesu zastupljeni rodno zasnovani stereotipi i predrasude, **rodni aspekt je na eksplicitan način uključen samo u jednu aktivnost učenja,** formulisano kroz didaktičke preporuke za realizaciju u okviru jednog obrazovno-vaspitnog ishoda.

Predmet Priroda i društvo se u 3. razredu izučava dva puta sedmično, sa ukupnim fondom od 68 časova godišnje, u okviru kojih je potrebno ostvariti sedam obrazovno-vaspitnih ishoda. U okviru ovih ishoda, **samo su na jednom mjestu eksplicitno pomenuti rodno relevantni sadržaji,** odnosno sadržaji koji se na bilo koji način direktno tiču pitanja roda u smislu njegove biološke, socijalne, kulturološke i psihološke dimenzije, i to u jednoj aktivnosti predviđenoj u okviru Obrazovno-vaspitnog ishoda 1: „Na kraju učenja učenik će moći da objasni značaj zajednica, opiše aktivnosti ljudi u njima i objasni značaj uzajamnog poštovanja“, gdje se u dijelu b) Aktivnost učenja, kao jedna od aktivnosti navodi „Razgovaraju o tome da **nema podjele na tipično muška i ženska zanimanja.**“

Način na koji je rodni aspekt integrisan u Predmetni program nije stereotipan i diskriminišući⁴⁶, naprotiv – na jedinom mjestu gdje je eksplicitno pomenut u svom socijalnom vidu – kao društvena organizacija polnih razlika kroz društveno nametnutu podjelu rada, to je učinjeno na rodno osjetljiv i odgovoran način, naglašavajući neutemeljenost i izlišnost podjele na tipično muška i ženska zanimanja.

Analiza je pokazala da bi u Predmetnom programu za 3. razred rodna ravnopravnost mogla biti i implicitno uključena kroz većinu ciljeva (pet od sedam) predmeta koji se bave društvenim okruženjem ili njegovom povezanošću sa prirodom. U pitanju su sljedeći ciljevi:

- „Razviti osjećaj za pripadnost određenoj zajednici, opisati aktivnosti ljudi u njoj i izraziti poštovanje prema drugim ljudima i sebi, i izraziti saosjećanje za osobe koje pate“;
- „Razviti poštovanje prema prošlosti svog mjesta i upoznati se sa životom svojih predaka“;
- „Razviti poštovanje prema prirodi, živim bićima i mjestu u kome živi, izraziti saosjećanje za ugrožena bića“;
- „Osposobiti da postave pitanja i traže odgovore, samostalno rješavaju probleme i sarađuju u timskom radu“;
- „Osposobiti za kritičko mišljenje“.

Kada je u pitanju prvi navedeni cilj predmeta – „... izraziti saosjećanje sa osobama koje pate“, on se može povezati sa **osjetljivošću na diskriminaciju** – saosjećanjem sa osobama koje pate jer doživljavaju diskriminaciju, odnosno sa osjetljivošću na nejednak i nepravedan tretman ljudi koji pripadaju određenoj zajednici/društvenoj grupi, upravo zbog toga što pripadaju, ili se pretpostavlja da pripadaju toj grupi. Ovu vrstu osjetljivosti kod djece moguće je razvijati od najmanjeg uzrasta i značajno je što je prepoznata u ciljevima predmeta. Isti slučaj je i sa trećim navedenim ciljem predmeta.

Kada je drugi cilj u pitanju – „Razviti poštovanje prema prošlosti svog mjesta i upoznavanje sa životom svojih predaka“, on može podrazumijevati **upoznavanje sa prošlošću, ulogom i doprinosom ne samo predaka, već i pretkinja,** a analiza **razlika u njihovim doprinosima,** na način i u mjeri primjerenoj ovom uzrastu, može jasno da ilustruje ne samo stanje u prošlosti, već i položaj žena u Crnoj Gori danas.

⁴⁵ Predmetni program, str. 19.

⁴⁶ Ukoliko izuzmeno činjenicu da nijedan od analiziranih predmetnih programa nije pisan rodno osjetljivim jezikom.

Ciljevi 4. i 5. su **načelne prirode** – tiču se sticanja i razvijanja temeljnih kompetencija u okviru obrazovno-vaspitnog procesa, a od izuzetne su važnosti za formiranje **autonomnih ličnosti zainteresovanih i aktivno uključenih u ostvarivanje "pravednog društva za sadašnje i buduće generacije"**.⁴⁷

Predmetni program Priroda i društvo za 3. razred ni na samom početku **ne navodi oba roda za upućivanje na učenike i učenice, već samo oblik imenice 'učenik' u muškom rodu, uz navođenje tipične fusnote:** "Svi izrazi koji se u ovom dokumentu koriste u muškom rodu obuhvataju iste izraze u ženskom rodu."⁴⁸ Kao i kada je u pitanju predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost, ista fusnota predstavlja osnov da predmetni program **Priroda i društvo za 3. razred** može biti kvalifikovan kao **pisan rodno neutralnim**, a ne rodno stereotipnim jezikom.

Preporuke

Predmetni program Priroda i društvo za 3. razred treba **u većoj mjeri da uključi ciljeve iz međupredmetne teme *Obrazovanje za održivi razvoj*.**

U dijelu *Određenje predmeta* treba istaći važnost izučavanja ovog predmeta za razumijevanje **delikatne povezanosti i složene međuzavisnosti prirodnog i društvenog okruženja u kontekstu rodne ravnopravnosti, budući da rodna diskriminacija počiva na različitim društvenim vrijednostima pripisanim određenim prirodnim, odnosno biološkim i fiziološkim karakteristikama.**

U dijelu *Ciljevi predmeta* treba razviti **pojam 'saosjećanja'** koji se pominje u dva predmetna cilja: „Razviti osjećaj za pripadnost određenoj zajednici, opisati aktivnosti ljudi u njoj i izraziti poštovanje prema drugim ljudima i sebi, i **izraziti saosjećanje za osobe koje pate**“ i „Razviti poštovanje prema prirodi, živim bićima i mjestu u kome živi, izraziti **saosjećanje za ugrožena bića**“. Saosjećanje koje je s pravom potencirano u definisanim predmetnim ciljevima predstavlja produžetak i razvoj urođene osjetljivosti na bol živih bića koja nijesmo mi sami, potrebe da im se pomogne i da se njihovo stanje ili položaj unaprijede. Ovo osjećanje i stav treba razvijati i **dodatno povezati sa osjetljivošću na nepravdu i diskriminaciju pripadnika i pripadnica određenih društvenih grupa zbog toga što pripadaju ili se smatra da pripadaju toj društvenoj grupi**, što predstavlja **vid povrede i uskraćivanja u društvenom kontekstu koja se očituje kroz kršenje prava i ugrožavanje dostojanstva.**

U dijelu *Ciljevi predmeta*, pored razvijanja poštovanja prema prošlosti svog mjesta i upoznavanja sa životom svojih predaka, treba dodati i **kritičko preispitivanje tradicije** – prošlosti svog mjesta, kao i **upoznavanje sa životom i doprinosom svojih pretkinja**.⁴⁹

U cilju unapređivanja rodne osjetljivosti predmetnog programa Priroda i društvo za 3. razred, moguće je korigovati sljedeće obrazovno-vaspitne ishode:

Obrazovno-vaspitni ishod 1: „Na kraju učenja učenik će moći da objasni značaj zajednica, opiše aktivnosti ljudi u njima i objasni značaj uzajamnog poštovanja“ – umjesto 'aktivnosti ljudi' da stoji 'aktivnosti muškaraca, žena i djece'. U okviru ishoda učenja: „Tokom učenja učenik će moći da navodi različite tipove zajednica (porodica, odjeljenjski kolektiv, razred, škola, stanari zgrade...)“ – umjesto 'odjeljenjski kolektiv' da stoji 'odjeljenjska zajednica'. U okviru ishoda učenja: „Tokom učenja učenik će moći da definiše svoju pripadnost određenoj zajednici“ – treba koristiti i jedninu i množinu imenice 'zajednica', budući da ljudi nikada ne pripadaju samo jednoj, već različitim zajednicama, po različitim osnovima. U

⁴⁷ Obrazovanje za održivi razvoj – međupredmetna oblast u predmetnim programima – osnovna škola, (2017). Podgorica: Zavod za školstvo, str. 8.

⁴⁸ Predmetni program, str. 3.

⁴⁹ Što će biti konkretnije i detaljnije formulisano u okviru preporuka za Obrazovno-vaspitni ishod 4 u nastavku Analize.

ovom je uzrastu od izuzetne važnosti da djeca razumiju da se pojam zajedništva i zajednice temelji na ljudskoj potrebi za pripadanjem i da se ne ograničava na jedan kolektivitet, već da pripadamo različitim zajednicama, od kojih su neke temeljene na tradiciji, druge na afinitetima, treće na slučajnim karakteristikama, poput mjesta rođenja, sposobnosti, boje kože, klase, itd. Dalje, u okviru ishoda učenja: „Tokom učenja učenik će moći da navodi i primijeni osobine koji doprinose zajednici (solidarnost, tolerancija, međusobno poštovanje)“ – treba dodati **‘rodna ravnopravnost’**, tako da stoji: „Tokom učenja učenik i učenica će moći da navedu, **obrazlože i u praksi primijene** osobine koje doprinose zajednici (solidarnost, tolerancija, **rodna ravnopravnost**, međusobno poštovanje).“ Imajući u vidu da ishod učenja: „Tokom učenja učenik će moći da piše za školski list na temu **Želim da budem**“ – slijedi neposredno nakon jedinog ishoda učenja u cjelokupnom programu u kom su eksplicitno zastupljeni rodno relevantni sadržaji – kao inspiracija i polazište za izradu ovog zadatka može se koristiti **inovirani spisak literature**.⁵⁰

Obrazovno-vaspitni ishod 2: „Na kraju učenja učenik će moći da objasni ulogu škole, navede zaposlene od kojih može tražiti pomoć, navede različite mogućnosti sticanja znanja i neophodnost pravilnog raspoređivanja vremena“, ishod učenja: „Tokom učenja učenik će moći da navede zanimanja i ulogu zaposlenih u školi od kojih mogu tražiti pomoć“ dopuniti tako da stoji: „Tokom učenja učenik i učenica će moći da navedu zanimanja i uloge zaposlenih u školi od kojih mogu tražiti pomoć, **koristeći rodno osjetljivi jezik**.“

Obrazovno-vaspitni ishod 4: „Na kraju učenja učenik će moći da predstavi promjene načina života ljudi kroz vrijeme“ – predstavlja najznačajniji ishod u predmetnom programu Priroda i društvo za 3. razred kroz koji je moguće uključiti rodni aspekt. U formulaciji ovog obrazovno-vaspitnog ishoda, umjesto ili nakon imenice ‘ljudi’ treba da stoji ‘muškaraca, žena i djece’. Kroz većinu ishoda učenja (četiri od šest) – u okviru ovog obrazovno-vaspitnog ishoda – moguće je uključiti rodno relevantne pojmove, informacije i poruke važne za unapređivanje rodno odgovornog obrazovanja i rodno ravnopravnog društva, posebno kroz ishode učenja: „Tokom učenja učenik će moći da objasni **upotrebu predmeta** koji su pripadali njegovim precima (stare vrijednosti, nakit, garderoba...)“; „Tokom učenja učenik će moći da poredi **način života**, oblačenje svojih predaka sa sadašnjim“; „Tokom učenja učenik će moći da poredi **izgled škole** u prošlosti i navodi razlike u izgledu škole nekada i sad“ i „Tokom učenja učenik će moći da **navodi važne ličnosti iz prošlosti** koje su na bilo koji način vezane za mjesto“. Navedeni ishodi učenja predstavljaju izvanrednu priliku za razgovor o tome kako se ljudska prava i ravnopravnost kroz istoriju unapređuju i razvijaju, pa se, **u zavisnosti od vremena, mijenjaju i društveni odnosi, uloge, prihvatljive osobine i različita očekivanja od muškaraca, žena i djece** kroz različite epohe. Razgovor o izgledu škole treba da uključi i **pojam prava na obrazovanje** koje, u zavisnosti od stepena, djevojčice i žene dobijaju značajno nakon što su ovo pravo stekli dječaci i muškarci u Crnoj Gori. **Korišćeni predmeti**, u značajnoj mjeri rodno specifični, svjedoče o stabilnoj i dugotrajnoj tradicionalnoj distribuciji rodni uloga i **orodnjenosti načina života** naših predaka i pretkinja koje se vjekovima nijesu značajnije dovodili u pitanje. Upoređivanje rodni uloga nekada i sada treba uključiti i u ostvarivanje ishoda učenja koji se tiče **važnih ličnosti (dodati: „muškarce, žene i djecu“) iz prošlosti** mjesta u kom žive: **Po čemu su mogli biti upamćeni njihovi preci u odnosu na pretkinje? Postoji li razlika, u čemu se sastoji i na čemu počiva?** – neka su od pitanja o kojima je, na način primjeren uzrastu, moguće razgovarati sa djecom u okviru ovog ishoda učenja.

Obrazovno-vaspitni ishod 5: „Na kraju učenja učenik će moći da objasni povezanost između prirodne i društvene sredine, uslova života i načina života na primjeru svog mjesta i pokaže poštovanje i odgovornost za njihov održivi razvoj“, u ishodu učenja: „Tokom učenja učenik će moći da navede važne zgrade značajne za život svih stanovnika, osnovnu namjenu i karakteristična zanimanja zaposlenih u njima“ – moguće je ishod dopuniti tako da glasi: „Tokom učenja učenik i učenica će moći da navedu važne zgrade značajne za život svih stanovnika/ca, osnovnu namjenu i karakteristična zanimanja zaposlenih u njima, **koristeći rodno osjetljivi jezik**.“

Od svih obrazovno-vaspitnih ishoda koje treba ostvariti u 3. razredu, ovaj je ishod **najsnažnije povezan sa međupredmetnom temom Obrazovanje za održivi razvoj** i to u detaljnijoj razradi kroz

⁵⁰ Poput: Elena Favili i Frančeska Kavalo (2017). *Priče za laku noć za male buntovnice* 1 i 2, Vulkan, Beograd

ishode učenja **treba učiniti eksplicitnijim**, prije svega, tako što će se dodatno naglasiti važnost ove međupredmetne teme za razumijevanje delikatne povezanosti i složene međuzavisnosti prirodnog i društvenog okruženja u kontekstu rodne ravnopravnosti. Na sličan način treba intervenisati i u dijelu *Sadržaji/pojmovi* i dodati pojmove: „**prirodne razlike i društvene razlike**“; „**pol i rod**“.

Takođe, **treba inovirati spisak preporučene literature**. U spisak literature koju treba imati u školskoj biblioteci, uvrstiti i naslove koji se odnose na rodnu problematiku, a posebno mogu biti zanimljivi djeci u ovom uzrastu, poput: **Elena Favili i Frančeska Kavallo (2017). Priče za laku noć za male buntovnice 1 i 2**, Vulkan, Beograd.

Podsjećamo da se u cjelokupnom tekstu Programa gramatički muški rod, kako je u ranije pomenutoj fusnoti Programa istaknuto, odnosi i na muški i na ženski rod, što predstavlja vid diskriminacije. Dakle, neophodno je dosljedno kroz tekst Programa **navoditi oblike za oba roda odvojene kosom crtom** (ili oblike oba roda sa veznikom *i*) **i radnju u trećem licu množine**, a, kada je to moguće, treba koristiti i rodno neutralne izraze.

Analiza predmetnih programa Priroda za 4. razred, Matematika za 6. razred i Fizika za 7. razred

Analize ova tri predmetna programa objedinjene su zbog toga što imaju zajedničke ključne nalaze i preporuke.

Predmet Priroda izučava se u 4. i 5. razredu osnovne škole, oslanjajući se i dalje razvijajući sadržaje ranije izučavanog predmeta Priroda i društvo (1-3. razred) i predstavlja svojevrsni most ka izučavanju prirodnih nauka – biologije, fizike, hemije i geografije u višim razredima osnovne škole.

Predmet Matematika predstavlja jedan od najvažnijih opšteobrazovnih predmeta tokom osnovne škole koji se izučava u svim razredima. Ovaj predmet podstiče razvoj logičkog, apstraktnog i teorijskog mišljenja.

Predmet Fizika izučava se u 7, 8. i 9. razredu, a razvija sposobnost za proučavanje i razumijevanje prirodnih pojava koje opisuje na svim nivoima veličina, a kroz aktivno učenje i eksperimentalni rad učenici i učenice usvajaju nova znanja i stiču odgovarajuće predstave o uzročno-posljedičnim vezama među prirodnim pojavama. Izučavanje ovog predmeta doprinosi razvoju viših mentalnih procesa i formalnog, logičkog i kritičkog mišljenja, kao i vrijednosti, stavova, obaveza i vještina potrebnih za zaštitu i promišljeno i odgovorno čuvanje okoline⁵¹. Iako nastava ovog predmeta razvija uglavnom osnovne kompetencije u nauci i tehnologiji, ona takođe doprinosi i razvoju socijalnih i emocionalnih kompetencija koje uključuju timski rad, prihvatanje različitosti, istrajnost, samokontrolu, učenje na greškama i sl. Predmetni program pisan je nešto drugačijim pristupom, stilom i terminologijom od ostalih analiziranih predmetnih programa, što neće biti predmet ove Analize⁵², ali je na ovom mjestu bitno istaći **neophodnost ujednačenog pristupa, stila i terminologije svih predmetnih programa**.

Rodno relevantni sadržaji, odnosno sadržaji koji se na bilo koji način direktno tiču pitanja roda u smislu njegove biološke, socijalne, kulturalne i psihološke dimenzije **nijesu zastupljeni niti u jednoj jedinici analize sva tri predmetna programa** – kako u određenju predmeta, njegovim ciljevima, povezanosti sa drugim predmetima i međupredmetnim temama, tako ni u obrazovno-vaspitnim ishodima.

⁵¹ Predmetni program Fizika za VII, VIII i IX razred osnovne škole (2017). Podgorica: Zavod za školstvo, str. 3-4.

⁵² Recimo, pomenuta formulacija u fusnoti ovdje se javlja u drugačijem obliku u odnosu na ostale analizirane predmetne programe.

Osim na nivou jedne fusnote, generički formulisane: „Svi izrazi koji se u ovom dokumentu koriste u muškom rodu obuhvataju iste izraze u ženskom rodu”, **rodna problematika je posve nevidljiva**. Skoro identična fusnota u sva tri programa⁵³ ujedno predstavlja osnov da **analizirani predmetni programi** mogu biti kvalifikovani kao **pisani rodno neutralnim**, a ne rodno stereotipnim jezikom.

Važno je naglasiti da se biološki aspekt roda ne spominje na eksplicitan način čak ni u jednom od ciljeva predmeta Priroda koji se odnosi na upoznavanje djelova ljudskog tijela,⁵⁴ kao ni u sa njim povezanim Obrazovno-vaspitnim ishodom 6: „Na kraju učenja učenik će biti u stanju da razlikuje osnovne djelove tijela i objasni ulogu pojedinih organa čovjeka”.

Budući da se u ova tri predmetna programa rod i rodno relevantni sadržaji ne javljaju ni na eksplicitan niti na implicitan način, u tekstu programa nijesu zastupljeni ni rodno zasnovani stereotipi i predrasude.

Polazeći od određenja i ciljeva predmeta Priroda, Matematika i Fizika, važno je naglasiti da su **programi prirodnih nauka načelno nepropusni za rodnu problematiku** i da je ne treba po svaku cijenu uvoditi u postojeće programe. Pažnju treba usmjeriti na **analizu preostalih nastavnih materijala, na prvom mjestu udžbenika i utvrditi da li se u njima javljaju rodni stereotipi i predrasude, kako u osnovnom tekstu (u objašnjenjima, opisima, pričama i sl), pomoćnom tekstu (primjerima, pitanjima i zadacima), te slikama i/ili ilustracijama koje tematski prate i nadopunjuju tekstualni dio udžbenika.**

Kao i u ranije analiziranim predmetnim programima, neophodno je dosljedno **navoditi oblike za oba roda odvojene kosom crtom** (ili oba roda sa veznikom *i*) **i radnju u trećem licu množine**, a, kada je to moguće, treba koristiti i rodno neutralne izraze.

⁵³ „Svi izrazi koji se u ovom dokumentu koriste u muškom rodu obuhvataju iste izraze u ženskom rodu”, Predmetni program Priroda za IV i V razred osnovne škole (2017). Podgorica: Zavod za školstvo, str. 3.

Predmetni program Matematika za I-IX razred osnovne škole (2017). Podgorica: Zavod za školstvo, str. 3.

„Izrazi koji se u ovom predmetnom programu koriste za fizička lica u muškom rodu podrazumijevaju iste izraze u ženskom rodu”, Predmetni program Fizika za VII-IX razred osnovne škole (2017). Podgorica: Zavod za školstvo, str. 3.

⁵⁴ „Nastava prirode ima za cilj da učenici upoznaju osnovne djelove ljudskog tijela, način funkcionisanja i značaj”, Predmetni program Priroda za IV i V razred osnovne škole, str. 3-4.

Analiza predmetnog programa Biologija za 8. razred

Opšebrazovni predmet Biologija⁵⁵ jedan je od temeljnih predmeta kojim se podstiče, razvija i unapređuje naučna pismenost u okviru osnovnog obrazovanja. Znanja koja učenici i učenice stiču u okviru ovog predmeta, od suštinske su važnosti za razumijevanje i rješavanje ključnih pitanja savremenog svijeta. U tom je smislu predmet Biologija neraskidivo povezan sa brojnim drugim predmetima⁵⁶ i međupredmetnim oblastima⁵⁷, a značaj i neophodnost integrativnog pristupa obrazovanju u slučaju ovog predmeta posebno dolaze do izražaja.

Za realizaciju velikog broja obrazovno-vaspitnih ishoda kojih u 8. razredu ima devet⁵⁸ predviđen je samo jedan čas sedmično (godišnji fond od 34 časa). **Imajući u vidu obim i značaj obrađivanih tema⁵⁹ iznenađuje prepolovljeni⁶⁰ fond časova predviđen za njihovu realizaciju.** U ovom je razredu, za otvoreni dio Programa, predviđeno između 15 i 20% ukupnog broja časova, što predstavlja značajan potencijal za dodatno uvođenje rodno odgovornih sadržaja.

Biološki aspekt roda kojim se rod definiše kao društvena organizacija seksualnosti i reprodukcije vrste **zastupljen je u dijelu Obrazovno-vaspitni ishodi**, prvenstveno u Obrazovno-vaspitnom shodu 9: „Na kraju učenja učenik će moći da objasni karakteristike urogenitalnog sistema.“ U okviru ovog ishoda, predviđeni su ishodi učenja koji se odnose na seksualnost i reprodukciju vrste, tjelesni sastav i funkciju rađanja potomstva, kao i na kontrolu reprodukcije. U pitanju su sljedeći ishodi učenja:

- „Ilustruje hromozomsku različitost polova i obrazloži formiranje rodnog identiteta“;
- „Objasni funkcionisanje seksualno-reproduktivnog sistema“;
- „Poveže menstrualni ciklus s oplodnjom i trudnoćom“;
- „Raspozna je razvoj zametka od trenutka oplodnje do porođaja“;
- „Navede faze u ontogenetskom razviću čovjeka“;
- „Dovede u vezu kontracepciju i rizična ponašanja s trudnoćom i polno prenosivim bolestima“.

U okviru dijela **Didaktičke preporuke** predviđeni su sadržaji/pojmovi koji se tiču **biološkog, socijalnog, kulturološkog i psihološkog aspekta roda**: funkcije seksualno-reproduktivnog sistema, ovulacija, menstruacija, klimakterijum, oplodjenje, zametak, plod, trudnoća, porođaj, pubertet, ontogenetsko razviće čovjeka, kontracepcija, polne bolesti, seksualnost, LGBT osobe. Za realizaciju navedenih ishoda učenja predviđene su i aktivnosti koje se tiču dominantno biološkog i u manjoj mjeri kulturološkog i psihološkog aspekta roda:

- „Pretražuju internet i stručnu literaturu i izrađuju referat o funkcionisanju seksualno-reproduktivnog sistema“;
- „Shematski prikazuju nastanak polnih ćelija i nasljeđivanje pola“;
- „Izrađuju flajere na temu Rodni identitet i seksualnost“;
- „Na ilustrativnom materijalu prepoznaju i objašnjavaju faze ontogenetskog razvića čovjeka“;
- „Organizuju tribinu na temu Rizična ponašanja i primjena kontraceptivnih sredstava u svijetlu brige o polnom zdravlju“.

55 Predmetni program Biologija za VI, VII, VIII i IX razred (2017). Podgorica: Zavod za školstvo (dalje u tekstu: Predmetni program)

56 To su: Hemija, Fizika, Geografija, Likovna umjetnost, Fizičko vaspitanje, i svakako, Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost i Informatika (Predmetni program, str. 4-5).

57 To su: Obrazovanje za održivi razvoj, Obrazovanje u oblasti vanrednih situacija izazvanih prirodnim katastrofama i Preduzetničko učenje (Predmetni program, str. 5).

58 Dok je za realizaciju osam obrazovno-vaspitnih ishoda u VII razredu predviđeno dva časa sedmično.

59 Izučavanje čovjeka

60 U odnosu na prethodni razred, ali i Predmetni program Biologija zasnovan na operativnim ciljevima koji je bio u primjeni do 2017. godine.

Rod i rodna problematika mogu implicitno biti zastupljeni u dijelu *Određenje predmeta*, prvenstveno kroz sljedeće određenje:

Sadržaji iz biologije predviđeni ovim programom razvijaju *odgovornost učenika i učenica prema sebi, prirodi i okolini* i uče ih da primijene stečena znanja i vještine u svakodnevnom životu *vodeći se načelima etičkog ponašanja*.⁶¹

Vidimo kako se već u određenju predmeta **potencira veza između poznavanja živog svijeta i okoline i odgovornog odnosa prema njima**, odnosno **obaveze vođenja etičkim načelima prilikom primjenjivanja znanja i vještina stečenih u okviru ovog predmeta**, što svakako podrazumijeva i odgovoran odnos prema svim diskriminiranim društvenim grupama, pa tako i ženama i osobama drugačijih polnih i rodni identiteta.

Rodna problematika posredno može biti zastupljena i u dijelu **Ciljevi programa**, kroz sljedeće ciljeve:

- „Razvijaju svijest o vlastitom zdravlju i zdravlju drugih razumijevanjem građe i funkcionisanja ljudskog organizma“;
- „Usvoje elementarna znanja o nasljeđivanju kod čovjeka“;
- „Razvijaju sposobnost saradnje sa drugima tokom timskog, grupnog i rada u paru“.⁶²

A posebno kroz cilj:

- „Shvate značaj i ulogu biologije za *napredak čovječanstva*, kao i za svakodnevni život“.⁶³

Takođe i u dijelu **Povezanost sa drugim predmetima i međupredmetnim temama**, rodna problematika posredno je uključena kroz povezanost sa međupredmetnom oblašću *Obrazovanje za održivi razvoj*. Međutim, u ovom je dijelu Predmetni program **neobično neujednačen, neiznijansiran i nedostatan**. Naime, navedene su teme iz međupredmetne oblasti *Obrazovanje za održivi razvoj* isključivo za 9. razred, uz napomenu da su u okviru obrazovno-vaspitnih ishoda dati prijedlozi gdje se mogu realizovati međupredmetne teme. Ne samo da se u dijelu **Povezanost sa drugim predmetima i međupredmetnim temama** ne nalazi detaljnija razrada povezanosti nastavnih sadržaja Predmetnog programa za 8. razred sa odgovarajućim međupredmetnim temama, već se u jedinom obrazovno-vaspitnom ishodu u kom je zastupljena rodna problematika, prvenstveno kroz njen biološki aspekt, **uopšte ne navodi povezanost sa međupredmetnom temom *Obrazovanje za održivi razvoj***, prije svega povezanost sa temama: **6. Zdravstveno obrazovanje i vaspitanje** i **7. Obrazovanje za i o ljudskim pravima**, već se isključivo navodi korelacija sa *Preduzetničkim učenjem*.

Pored biološkog aspekta roda, u ishod učenja: „Ilustruje hromozomsku različitost polova i *obrazloži formiranje rodno identiteta*“⁶⁴ posredno mogu biti uključeni i kulturalni i psihološki aspekt roda, kroz uticaj kulturnih normi u vezi sa rodnom i rodni identitetom u procesu psihičkog razvoja i socijalizacije čovjeka.

Pojam, uzroci i izvori rodne neravnopravnosti nijesu uključeni u Predmetni program, nije obrazložen značaj rodne ravnopravnosti niti uslovi za njen razvoj, a učenici i učenice se ne ohrabruju za kritičku analizu razlike i odnosa između pola i roda, ili recepciju dominantnog određenja rodni uloga i odnosa u društvu.

U Predmetnom programu Biologija ni na samom početku nijesu navedena oba roda za referiranje na učenike i učenice, već samo imenica u muškom rodu – ‘učenik’, uz navođenje tipične fusnote: “Svi izrazi koji se u ovom dokumentu koriste u muškom rodu obuhvataju iste izraze u ženskom rodu.”⁶⁵ Kao i u prethodno analiziranim programima, i Predmetni program Biologija može biti kvalifikovan kao pisan **rodno neutralnim**, a ne rodno stereotipnim jezikom, zahvaljujući pomenutoj fusnoti.

⁶¹ Predmetni program, str. 3. Kurziv PP.

⁶² Predmetni program, str. 4.

⁶³ Ibid, kurziv PP

⁶⁴ Ibid, kurziv PP, str. 22

⁶⁵ Ibid, str. 3.

Preporuke

Predmetni program Biologija treba učiniti rodno osjetljivijim i odgovornijim na sljedeći način:

U dijelu **Ciljevi predmeta** treba **dodati sljedeće ciljeve**:

- „Razumije da biološka osnova polnosti i seksualnosti u demokratskom društvu nema nikakve vrijednosne implikacije“;
- „Upozna se sa zloupotrebama biologije kroz istoriju za pseudo naučno opravdavanje diskriminišućih društvenih praksi, prije svega rasizma (ropstva, kolonijalizma, nacizma, bijelog suprematizma i svih drugih oblika rasne segregacije, diskriminacije i rasno zasnovanog nasilja) i seksizma (patrijarhalne potčinjenosti žena kroz istoriju i rodno zasnovanog nasilja prema ženama)“.

Takođe, potrebno je:

- **Preformulisati cilj:** „Razvijaju svijest o vlastitom zdravlju i zdravlju drugih razumijevanjem građe i funkcionisanja ljudskog organizma“; da glasi: „Razvijaju pozitivan i odgovoran odnos prema vlastitom tijelu i fizičkom, mentalnom i socijalnom zdravlju.“
- **Preformulisati cilj:** „Osposobe se da izraze svoju preciznost i kreativnost pri izvođenju ogleda, laboratorijskih vježbi, edukativnih ekskurzija, kao i izradi prezentacija, zbirki, zidnih novina, panoa i slično“; da glasi: „Osposobe se da usavrše preciznost i razviju i izraze kreativnost pri izvođenju ogleda, laboratorijskih vježbi, edukativnih ekskurzija, kao i izradi prezentacija, zbirki, zidnih novina, panoa i slično.“
- U cilju: „Razvijaju prirodnjačku pismenost samostalnim osmišljavanjem jednostavnih istraživanja i eksperimenata, povezivanjem istraživačkog pitanja sa eksperimentom, samostalnim prikupljanjem podataka, procjenjivanjem kvaliteta podataka, prikazivanjem rezultata istraživanja usmeno, tekstom, grafički, tabelarno“; zamijeniti termin **‘prirodnjačka pismenost’** terminom **‘naučna pismenost’**.

U dijelu **Povezanost sa drugim predmetima i međupredmetnim oblastima**, potrebno je **na konzistentan način tretirati povezanost nastavnih sadržaja predmeta Biologija svih razreda sa međupredmetnim temama**, u ovom slučaju (**8. razred**) **dodati povezanost sa temama 6. Zdravstveno obrazovanje i vaspitanje i 7. Obrazovanje za i o ljudskim pravima** međupredmetne oblasti *Obrazovanje za održivi razvoj*.

Dio **Obrazovno-vaspitni ishodi** moguće je unaprijediti u smjeru rodno odgovornog programa kroz intervencije u okviru Obrazovno-vaspitnog ishoda 9: „Na kraju učenja učenik/učenica će moći da objasni karakteristike urogenitalnog sistema“; gdje treba **dodati ishode učenja**:

- „Objasni razliku između pola i roda“;
- „Objasni rodni identitet i seksualnu orijentaciju“;
- „Analizira seksualnost sa biološkog, psihološkog, socijalnog i kulturološkog aspekta“;
- „Razumije koncept tjelesne autonomije“.

Dodati **sadržaje/pojmove**: pol i rod, tjelesna autonomija (pravo na raspolaganje vlastitim tijelom, seksualna i reproduktivna prava), seksualna orijentacija, rodni identitet.

Dodati da se u okviru datih ishoda učenja mogu realizovati ciljevi iz međupredmetne teme *Obrazovanje za održivi razvoj*.

Neophodno je dosljedno kroz tekst Programa **navoditi oblike za oba roda odvojene kosom crtom** (ili oblike oba roda sa veznikom *i*) **i radnju u trećem licu množine**, a, kada je to moguće, treba koristiti i rodno neutralne izraze.

Analiza predmetnog programa Istorija za 8. razred

Predmetni program Istorija⁶⁶ se u 8. razredu izučava sa dva časa sedmično (fond od 68 časova godišnje). U ovom je razredu, za otvoreni dio Programa, predviđeno oko 20% ukupnog broja časova, što predstavlja značajan potencijal za dodatno⁶⁷ uvođenje rodno odgovornih sadržaja u Predmetni program.

Predmetni program za ovaj razred odabran je za analizu zato što se upravo u razdoblju koje se izučava javljaju i prvi organizovani oblici borbe za ostvarivanje rodne ravnopravnosti i osvajanje građanskih, političkih, ekonomskih, kulturnih, obrazovnih i socijalnih prava žena.

Predmetni program **jedini je od svih analiziranih programa u kom se eksplicitno i nešto detaljnije obrazlaže važnost roda i rodne problematike**. Dobro je i koherentno strukturiran i pruža obilje mogućnosti za konzistentno uvođenje dodatnih rodno relevantnih i rodno odgovornih sadržaja.

Psihološki aspekt roda prepoznat je kao relevantan i uključen već u samo **Određenje predmeta**, gdje stoji:

„Učeći o vlastitoj i drugim kulturama i društvima kod učenika se razvijaju sposobnosti razumijevanja procesa kojima se oblikuju lični i kolektivni identiteti⁶⁸ (etnički, religijski, socijalni, rodni i drugi). Stoga je svrha učenja Istorije veoma bitna za *formiranje kako pobrojanih identiteta, tako i razvoja ličnosti* koju karakteriše radoznalost, analitičko i kritičko promišljanje, imaginacija. Sve navedeno stvara temelje za cjeloživotno učenje i razvoj, koje će doprinijeti stvaranju ličnosti koje djeluju u skladu s demokratskim principima savremenih društava, bez predrasuda prema drugim narodima, rasama ili vjerskim grupama.“⁶⁹

Pa ipak, rodna problematika nije eksplicitno zastupljena u dijelu Ciljevi predmeta, onako kako bi mogla da bude, imajući u vidu ne samo važnost izučavanja ovog predmeta za razumijevanje položaja žena kroz istoriju i danas, već i samo Određenje predmeta, Povezanost sa drugim predmetima i međupredmetnim temama, kao i neke od obrazovno-vaspitnih ishoda i ishoda učenja obuhvaćenih Predmetnim programom.

Socijalni i kulturološki aspekt roda zastupljen je u Predmetnom programu na eksplicitan način u dijelu **Povezanost sa drugim predmetnim programima i međupredmetnim temama**, gdje stoji:

„Ostvarivanje ishoda iz Istorije upotpunjuju programi izbornih predmeta Građansko vaspitanje i Istorija religije i međupredmetna oblast Održivi razvoj kroz sadržaje koji se odnose na vjerovanja ljudi u različitim epohama, položaj porodice, muškarca, žena i djece u različitim istorijskim periodima, razvoj i funkcionisanje raznih društvenih grupa i klasa te oblast ljudskih prava i demokratskih vrijednosti.“⁷⁰

U dijelu **Obrazovno-vaspitni ishodi**, žene i rodna problematika pominju se na tri mjesta u Predmetnom programu za 8. razred:

- U okviru Obrazovno-vaspitnog ishoda 4, u ishodu učenja: *Opiše uticaj prosvjetiteljstva na poimanje vlasti vladara u XVIII vijeku i reforme vladara na primjeru vladavine Marije Terezije i Josipa II*⁷¹ – Marija Terezija pojavljuje se kao **jedina žena pomenuta imenom**.

⁶⁶ Predmetni program Istorija za VI, VII, VIII i IX razred (2017). Podgorica: Zavod za školstvo Crne Gore (dalje u tekstu: Predmetni program)

⁶⁷ Rodno odgovorni sadržaji treba da budu dio obaveznog dijela Predmetnog programa, ovdje je riječ samo o tome da se neki rodno relevantni aspekti izučavanog istorijskog perioda mogu dodatno analizirati i u okviru otvorenog dijela Predmetnog programa.

⁶⁸ Kurziv PP

⁶⁹ Predmetni program, str. 3.

⁷⁰ Ibid, str. 4., kurziv PP

⁷¹ Ibid, str. 17., (de)kurziv PP

- Žene su pomenute i u **problematičnoj formulaciji** koju srećemo u okviru Obrazovno-vaspitnog ishoda 6, gdje se u ishodu učenja: *Ocijeni promjene u načinu života ljudi, žena i djece*⁷² *u doba industrijske revolucije*⁷³ **pod pojmom 'ljudi' upućuje isključivo na muškarce**, te žene ne ulaze u ovaj pojam, iako je ranije u tekstu Predmetnog programa korišćena adekvatna sintagma 'muškarci, žene i djeca'⁷⁴.
- U okviru Obrazovno-vaspitnog ishoda 8, u dijelu **Didaktičke preporuke za realizaciju obrazovno-vaspitnog ishoda** – a) *Sadržaji/pojmovi*, pomenut je **Đevojački institut** na Cetinju⁷⁵ iako njegova uloga i važnost za unapređenje prava žena i rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori nijesu detaljnije obrađeni, niti je on povezan sa ostalim aspektima⁷⁶ ovog ishoda.

Rod i rodna problematika mogu biti prepoznati kao posredno uključeni u jedinice analize u kojima se ne javljaju u eksplicitnom vidu, i to u dijelu **Određenje predmeta**, gdje se navodi:

„Kroz izučavanje istorije učenici će razviti sposobnost ispitivanja, kritičkog promišljanja, rješavanja problema, djelotvornog komuniciranja, donošenja odluka i prilagođavanja promjenama. Oni će razmišljati o tome kako su istorijski, geografski, politički, ekonomski i društveni faktori međusobno povezani i kako zavise jedan od drugog. Na taj način istorija će omogućiti učenicima da steknu šire razumijevanje svijeta u kome žive.”⁷⁷

A zatim i u dijelu **Ciljevi predmeta**:

- „Razumije šta je baština prošlih društava koja je aktuelna i danas;“
- „Razumije istorijske koncepte uzroka i posljedice, kontinuiteta i promjene, perspektive i interpretacije, izvora i istraživanja;“
- „Razvije sposobnost kritičkog, istorijskog mišljenja i logičkog zaključivanja;“
- „Utiče na formiranje ličnosti učenika oslobođene netrpeljivosti, ksenofobije, predrasuda i nacionalističkih ideala, te da učenike usmjeri ka njegovanju demokratskih oblika ponašanja, vjerske i nacionalne tolerancije.”⁷⁸

Pojam, uzroci i izvori rodne neravnopravnosti nijesu uključeni u Predmetni program, nije obrađeno značaj rodne ravnopravnosti niti uslovi za njen razvoj, a učenici i učenice se **ne ohrabruju za kritičku recepciju dominantnog određenja rodni uloga i odnosa u društvu**. Takođe, Predmetni program Istorija je jedini od svih analiziranih programa u kom se **javlja i rodni stereotip – pojam 'ljudi' odnosi se samo na muškarce**, odnosno ne uključuje žene, niti djecu i razlikuje se od njih.

U Predmetnom programu **ni na samom početku nijesu navedena oba roda za referiranje na učenike i učenice, već samo imenica u muškom rodu** – 'učenik', uz navođenje tipične fusnote: „Svi izrazi koji se u ovom dokumentu koriste u muškom rodu obuhvataju iste izraze u ženskom rodu.”⁷⁹ Kao i u prethodno analiziranim predmetnim programima, Predmetni program Istorija za 8. razred može biti kvalifikovan kao pisan **rodno neutralnim**, a ne rodno stereotipnim jezikom, zahvaljujući pomenutoj fusnoti.

⁷² (de)kurziv PP

⁷³ Ibid, str. 18.

⁷⁴ Recimo u okviru dijela Povezanost sa drugim predmetnim programima i međupredmetnim temama, (Predmetni program, str. 4).

⁷⁵ Predmetni program, str. 20.

⁷⁶ Ishodima učenja i Aktivnostima učenja

⁷⁷ Predmetni program, str. 4.

⁷⁸ Ibid, str. 4.

⁷⁹ Ibid, str. 3.

Preporuke

U dijelu **Određenje predmeta** treba korigovati i proširiti važan dio: „Sve navedeno stvara temelje za cjeloživotno učenje i razvoj, koje će doprinijeti stvaranju ličnosti koje djeluju u skladu s demokratskim principima savremenih društava, bez predrasuda prema drugim narodima, rasama ili vjerskim grupama.“ – tako da glasi: „Sve navedeno stvara temelje za cjeloživotno učenje i razvoj, koje će doprinijeti stvaranju ličnosti koje djeluju u skladu s demokratskim principima savremenih društava, bez predrasuda **i netrpeljivosti** prema drugim **etničkim, rodnim, rasnim, vjerskim, klasnim i političkim društvenim grupama.**“

U dijelu **Ciljevi predmeta** treba **dodati sljedeće ciljeve:**

- „Razumije pojam, uzroke i izvore rodne neravnopravnosti kroz različita razdoblja i društva koja proučava.“
- „Podstakne na kritičku recepciju dominantnog određenja rodni uloga i odnosa u društvu.“
- „Razumije značaj rodne ravnopravnosti i uslove za njen razvoj.“
- „Podstiče učenike i učenice na kritičko preispitivanje nacionalne istorije i razumijevanje važnosti suočavanja sa prošlošću za izgradnju demokratskog društva i održivog mira.“

A cilj: „Utiče na formiranje ličnosti učenika oslobođene netrpeljivosti, ksenofobije, predrasuda i nacionalističkih ideala, te da učenike usmjeri ka njegovanju demokratskih oblika ponašanja, vjerske i nacionalne tolerancije“ **razdvojiti u dva cilja i preformulisati** tako da glasi:

- „Utiče na formiranje ličnosti učenika i učenica oslobođenih netrpeljivosti, predrasuda, rasizma, nacionalizma, seksizma i ksenofobije.“
- „Usmjerava učenike i učenice ka usvajanju vrijednosti poštovanja univerzalnog ljudskog dostojanstva, uvažavanja razlika i njegovanja tolerancije.“

Dio **Obrazovno-vaspitni ishodi predmeta** moguće je unaprijediti u smjeru rodno odgovornog programa na sljedeći način:

Obrazovno-vaspitni ishod 1: „Na kraju učenja učenik će moći da objasni prilike u Evropi i svijetu u XVI i XVII vijeku“:

- U ishodu učenja: „Opiše s kakvim društvima su se sreli osvajači i njihov odnos prema domorodačkom stanovništvu.“ – termin **‘domorodačkom’** zamijeniti terminom **‘starosjedilačkom’**.

Dodati **ishode učenja:**

- „Opiše položaj žena u renesansnom društvu“;
- „Preispita vrijednosti, vjerovanja i stavove o ženama u religiji i objasni isključenost i nemogućnost napredovanja žena unutar religijske hijerarhije“;
- „Upozna se sa progonom vještica u Evropi (uključujući Crnu Goru, odnosno Boku Kotorsku) i Americi“;
- „Promišlja o položaju žena u kolonijama: kolonistkinjama, starosjediteljicama, ropkinjama“.

Dodati **sadržaje/pojmove:**

- Elizabeta I, Katarina Sforca, Lukrecija Bordžija, Izabela d’Este, Elizabeta Mor, progon vještica.

Obrazovno-vaspitni ishod 2: „Na kraju učenja učenik će moći da objasni način života u Osmanskom carstvu i na Balkanu u XVI i XVII vijeku“:

Dodati **ishode učenja:**

- „Opiše položaj žena u Osmanskom carstvu“;
- „Razumije da su žene raznovrsna grupa prožeta nizom drugih društvenih grupa i slojeva“.

Dodati **sadržaje/pojmove:** sultanija Hurem, sultanija Turhan Hatidže, Blažena Ozana Kotorska.

Obrazovno-vaspitni ishod 3: „Na kraju učenja učenik će moći da objasni položaj Crne Gore od pada pod osmansku vlast do kraja XVII vijeka“:

Dodati **ishod učenja**:

- „Uporedi način života muškaraca, žena i djece podlovcanske Crne Gore sa načinom života muškaraca, žena i djece u Boki Kotorskoj i primorju do kraja XVII vijeka“

Obrazovno-vaspitni ishod 4: „Na kraju učenja učenik će moći da objasni razvoj progresivnih ideja i pokreta u Evropi u XVIII i u prvoj polovini XIX vijeka“:

Dodati **ishode učenja**:

- „Razumije da ‘univerzalno pravo glasa’ zaštićeno Deklaracijom o nezavisnosti i Deklaracijom o pravima čovjeka i građanina nije uključivalo žene“;
- „Ocijeni značaj učešća žena u ratu za nezavisnost SAD“;
- „Razumije početak borbe za pravo glasa žena tokom francuske revolucije“;
- „Opíše borbu za pravo glasa žena u SAD“.

Dodati **sadržaje/pojmove**: univerzalno pravo glasa, Marš na Versaj, *Deklaracija o pravima žene i građanke*, Olimpija de Guž, *Deklaracija o osjećanjima (Deklaracija iz Seneka Folsa)*, Elizabet Kedi Stenton.

Obrazovno-vaspitni ishod 5: „Na kraju učenja učenik će moći da objasni razvoj Crne Gore od kraja XVII vijeka do 1851“:

Dodati **ishode učenja**:

- „Opíše položaj žena u crnogorskom društvu u XVIII i u prvoj polovini XIX vijeka“;
- „Uporedi i kritički analizira društveni status žena na prostoru današnje Crne Gore u različitim političkim sistemima početkom XIX vijeka“.

Dodati **sadržaje/pojmove**: Katarina Bela Radonjić, Ekatarina Vlastelinović, Ana Marija Marović.

Obrazovno-vaspitni ishod 6: „Na kraju učenja učenik će moći da objasni industrijsku revoluciju“:

Dodati **ishode učenja**:

- „Opíše položaj žena u industrijskom društvu“;
- „Objasni uticaj industrijske revolucije na borbu za univerzalno pravo glasa koje uključuje i žene“.

Dodati **sadržaje/pojmove**: sufražetkinje, borba za pravo glasa za žene, feminizam.

Obrazovno-vaspitni ishod 8: „Na kraju učenja učenik će moći da objasni način života u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori“:

Dodati **ishode učenja**:

- „Objasni uticaj Danilovog zakonika na položaj žene u crnogorskom društvu (neophodna saglasnost prilikom stupanja u brak, obaveza muža da izdržava ženu od koje se razveo)“;
- „Objasni značaj osnivanja Đevojačkog instituta“.

Dodati **aktivnost** učenja:

- „Upoređuju dostupnost obrazovanja djevojčicama i ženama u Crnoj Gori (knjaževini i kraljevini) sa dostupnošću obrazovanja djevojčicama i ženama u Boki Kotorskoj“.

U Predmetni program, pored već navedenih dodatnih ciljeva i tema u okviru predloženih ishoda učenja i didaktičkih preporuka za njihovu realizaciju, treba uvesti **veći broj žena – istorijskih ličnosti** kao i **djela autorki koje su kritički interpretirale dominaciju muškaraca u izučavanju istorije**.

Kako bi se tekst ovog, kao i svih prethodno analiziranih programa, učinio rodno odgovornim, neophodno je dosljedno kroz tekst Programa **navoditi oblike za oba roda odvojene kosom crtom** (ili oblike oba roda sa veznikom *i*) i **radnju u trećem licu množine**, a, kada je to moguće, treba koristiti i rodno neutralne izraze.

PREPORUKE ZA PROGRAME

- Korišćenje generičke forme u muškom rodu za referisanje na oba pola predstavlja vid diskriminacije, pa ovu praksu treba izbjegavati u bilo kom tekstu koji pretenduje da bude rodno odgovoran, zato što nevidljivost roda u jeziku podržava nevidljivost žena u društvu, što nije i ne može biti odlika ravnopravnosti. U tom je smislu neophodno dosljedno navoditi oblike za oba roda odvojene kosom crtom (ili oblike oba roda sa veznikom *i*) i radnju u trećem licu množine i u većoj mjeri koristiti rodno neutralne izraze.
- Treba angažovati recenzenta/recenzentkinju koji bi vodili računa o dosljednoj primjeni rodno osjetljivog jezika.
- U programe (Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost, Priroda i društvo, Poznavanje društva, Istorija) treba uvesti koncept rodne ravnopravnosti, obrazložiti uslove za njen razvoj i ohrabriti učenike i učenice za kritičku recepciju dominantnog određenja rodni uloga i odnosa u društvu.
- **Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost** – Nastava maternjeg jezika najvažnija je za kreiranje rodno odgovornog obrazovanja i zato, u tom smislu, ovom Programu treba posvetiti posebnu pažnju.
- Kad god se u programu javlja koncept ‘standardnog jezika’ treba dodati i ‘rodno osjetljivog jezika’ i objasniti razloge i važnost njegovog korišćenja.
- U dijelu *Didaktičke preporuke* dodati preispitivanje i kritičku procjenu tradicionalne i dominantne distribucije rodni uloga, poslova i funkcija u društvu.
- Prepoznati djela narodne književnosti kao prostor opisivanja i kodifikacije tradicionalnih i oštro razgraničenih rodni uloga i upoređivati ih sa društvenim ulogama i odnosima u savremenom društvu.
- Neophodno je povećati zastupljenost autorki, kao i djela koja počivaju na savremenim egalitarnim paradigmama i koja promovišu likove samostalnih, aktivnih i emancipovanih književni junakinja.
- **Priroda i društvo** – Istaći važnost ovog predmeta za razumijevanje povezanosti i složene međuzavisnosti prirodnog i društvenog okruženja, posebno kada je rodna ravnopravnost u pitanju, budući da rodna diskriminacija počiva na različitim društvenim vrijednostima pripisanim određenim prirodnim, odnosno biološkim i fiziološkim karakteristikama. Dodati kritičko preispitivanje tradicije – prošlosti svog mjesta, kao i upoznavanje sa životom i doprinosom svojih pretkinja.
- **Priroda, Matematika i Fizika** – Važno je naglasiti da su programi većine prirodnih nauka (izuzimajući biologiju) načelno nepropusni za rodnu problematiku i da je ne treba po svaku cijenu uvoditi u postojeće programe, već je neophodno voditi računa o izbjegavanju stereotipa i ujednačenoj zastupljenosti muških i ženskih likova i sa njima povezanih uloga, osobina i aktivnosti u udžbenicima i nastavnim sredstvima.
- **Biologija** – Dodati **ciljeve**: „Razumije da biološka osnova polnosti i seksualnosti u demokratskom društvu nema nikakve vrijednosne implikacije; Upozna se sa zloupotrebama biologije kroz istoriju za pseudo naučno opravdavanje diskriminišući društveni praksi (ropstvo, rasizam, kolonijalizam, nacizam, patrijarhat...)“. Dodati **sadržaje/pojmove**: pol i rod, tjelesna autonomija (pravo na raspolaganje vlastitim tijelom, seksualna i reproduktivna prava), seksualna orijentacija, rodni identitet.
- **Istorija** – Dodati **ciljeve**: „Razumije pojam, uzroke i izvore rodne neravnopravnosti kroz različita razdoblja i društva koja proučava; Podstakne na kritičku recepciju dominantnog određenja rodni uloga i odnosa u društvu; Razumije značaj rodne ravnopravnosti i uslove za njen razvoj; Podstiče učenike i učenice na kritičko preispitivanje nacionalne istorije i razumijevanje važnosti suočavanja sa prošlošću za izgradnju demokratskog društva i održivog mira“. Staviti veći naglasak na položaj žena kroz različite epohe i sadržaje koji se odnose na pitanje rodne ravnopravnosti i istoriju njenog ostvarivanja. Uvesti veći broj žena – istorijskih ličnosti, kao i djela autorki koje su kritički interpretirale dominaciju muškaraca u izučavanju istorije.

ANALIZA ODABRANIH UDŽBENIKA ZA OSNOVNU ŠKOLU

Tradicionalni pristup analizi udžbenika sa rodnog aspekta po pravilu je podrazumijevao prepoznavanje seksizma i rodnih stereotipa u udžbenicima. Međutim, vremenom su se ispoljile brojne mane i nedostaci ovog pristupa koji nije bio podesan za otkrivanje **rodnog sistema** na kom udžbenici počivaju, a kojeg istovremeno propagiraju i legitimišu.

Stoga je UNESCO (Brugeilles i Cromer: 2009) razvio metodološki pristup koji će nam omogućiti da ispitamo na koji je način rodna (ne)ravnopravnost konstruisana u udžbeniku. Metodologija koju su razvile Brugeilles i Cromer, a koju su uz manje, kontekstom određene intervencije, koristile i slične analize u regionu, fokusirana je na **rodnu reprezentaciju likova** zastupljenih u udžbeniku. Posebna prednost ove metodologije je u tome što nam je omogućila analizu rodnog aspekta udžbenika svih predmetnih programa – kako onih u kojima je ili bi trebalo da je eksplicitno zastupljena rodna problematika – društvene i humanističke nauke i književnost, tako i onih u kojima je ona sadržana implicitno – matematika i prirodne nauke. Analiza rodničkih reprezentacija je izvršena **kvantitativnom metodom** – izradom iscrpnih inventara svih likova koji se u udžbeniku javljaju, a na njega se nadovezala **kvalitativna analiza i interpretacija** rezultata kvantitativne analize.

Analizirani su udžbenici iz sva tri ciklusa. Iz svakog ciklusa odabrana je po jedna čitanka, odnosno čitanke za 3. i 8. razred, kao i udžbenici Prirode i društva za 3. razred, Prirode za 5. razred, Istorije za 8. razred i Biologije za 8. razred.

Najsloženiji i najdetaljniji korpus likova i najjasniju reprezentaciju rodnog sistema svakako sriječemo u čitankama, pa je njihova analiza mnogostruko obimnija i zahtjevnija od svih ostalih udžbenika, sa izuzetkom udžbenika Istorije za 8. razred. Iz tog će razloga analize ova četiri udžbenika biti značajno obimnije od ostalih.

Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost

Inovativni metodološki pristup⁸⁰ fokusiran ne samo na prepoznavanje i izdvajanje rodničkih stereotipa zastupljenih u čitankama, već i na otkrivanje **rodnog sistema na kom udžbenici počivaju**, omogućio nam je **formiranje inventara likova i opis njihovih ključnih karakteristika – osobina, uloga, interesovanja i aktivnosti**, kao i njihovih vrijednosnih orijentacija i interesovanja. Na taj smo način dobili indikativne rezultate analize koji su iscrpno navedeni u tabelama u prilogu, a najvažnije ćemo izdvojiti i detaljnije elaborirati. Isti lik se u nekim tekstovima može javiti u više uloga/relacija/odnosa, a u analizi su notirane onda kada je taj odnos bio relevantan za tekst i relacije sa drugim likovima. Različite osobine i aktivnosti su, kad god je to bilo moguće, grupisane u klastere i navedene su samo one osobine/aktivnosti koje se javljaju više puta. Rodni stereotipi su navedeni i obrazloženi gdje god su bili prepoznati, a isto su tako izdvojeni i pozitivni primjeri koji prkose rodnoj stereotipizaciji likova. Takođe, analiziran je i način na koji je u udžbenicima predstavljena porodica.

⁸⁰ Carole Brugeilles i Sylvie Cromer (2009). *Promoting gender equality through textbooks: a methodological guide*, UNESCO, dostupno na: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000158897_eng

Analiza čitanke za 3. razred: "Kako to može"⁸¹

Opšti analitički okvir **kvantitativne zastupljenosti – polna i starosna struktura likova:**

pol	broj mjesto					ukupno
	glavni tekst			pomoćni tekst	ilustracija	
	jedna osoba	grupa	ukupno			
1. Žene	16	0	16	3	9	28
2. Djevojčice	6	1	7	0	11	18
3. Muškarci	24	4	28	20	17	65
4. Dječaci	16	0	16	0	27 + 20 ⁸²	63
5. Oba pola/ neodređeno	20	17	37	0	N/A ⁸³	37

ŽENE

Kvantitativna zastupljenost

Žene se u tekstu Čitanke javljaju 28 puta, odnosno 19 puta u tekstu i devet puta na ilustracijama. Javljaju se isključivo kao pojedinke, u glavnom tekstu 16 puta, a u pomoćnom⁸⁴ tri puta. Samo se na jednom mjestu u glavnom tekstu pominju vlastitim imenom.⁸⁵

Uloge/odnosi

U ulozi glavnog lika u tekstu javljaju se dvanaest puta, a u ulozi sporednog četiri puta. **Ženski likovi najčešće se javljaju u porodičnom kontekstu** – sedam puta, i to najviše u ulozi majke šest puta i su-pruge/kćeri jedan put.

U profesionalnom kontekstu žene se javljaju samo dva puta, i to u ulozi sporednog lika učiteljice⁸⁶ i pastirice⁸⁷.

U ulozi personifikovanog lika javljaju se šest puta.

Ženski se likovi nijednom ne javljaju u ulozi pripovjedača/lirskog subjekta.

Kao autorke u pomoćnom tekstu – pomenute imenom u nadnaslovu javljaju se tri puta.

⁸¹ Milica Pajović, Nevenka Vulić i Anka Mujić (2023). *Kako to može: Čitanka za 3. razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica (dalje u tekstu: Čitanka)

⁸² Lik dječaka-vodiča

⁸³ Nemoguće je utvrditi tačan broj i karakteristike ilustracija, jer su neki od grupnih/personifikovanih likova prikazani nekoliko puta na različite, često djelimične načine (učenici i učenice treba da dopune/docrtaju), a nekada kao životinje bez primjetnih rodno specifičnih karakteristika.

⁸⁴ Imena autorki u nadnaslovima tekstova.

⁸⁵ Susjeda Amalija u tekstu Ketrin Hekson „Mače iz poštanskog sandučeta“, str. 22.

⁸⁶ U tekstu Florans Kadije „Ko je Loret?“, str. 34.

⁸⁷ U tekstu Grigora Viteza „Ogledalce“, str. 66.

Osobine

Kao najbrojniji su se izdvojili sljedeći skupovi osobina: brižna⁸⁸ (sedam puta); nesebična (tri puta); i mudra (dva puta).

Žene su dominantno opisane tradicionalnim ženskim osobinama koje se odnose na brigu i to prije svega brigu o djeci i/ili porodici i to je njihova ubjedljivo najizraženija osobina – brižnost (javlja se u sedam navrata). U sličnom se kontekstu javljaju i kao nesebične darovateljice tri puta i kao mudre dva puta. Dominiraju pozitivne osobine – od 15 notiranih osobina, pet je negativnih.

Aktivnosti

Aktivnosti koje sprovode žene u najvećem odgovaraju ulogama u kojima se nalaze. Najzastupljenija radnja je razgovaranje⁸⁹ (pet puta), a kao dominantne radnje izdvojile su se **različite radnje u vezi sa brigom** (ukupno najzastupljenije – devet puta), pa tako žena zatim: štiti (četiri puta); dariva (tri puta); brine (dva puta); odlučuje (dva puta); i raduje se⁹⁰ (dva puta). Radnje su povezane sa osobinama kojima su žene okarakterisane.

Ilustracije

Čitanka je bogato ilustrovana⁹¹ a **ženski likovi su mahom predstavljeni u tradicionalnim ulogama i aktivnostima**, poput nošenja kuhinjske kecelje, pravljenja kolača, zadovoljnog posmatranja porodice ili obavljanja kupovine, kao i u slučaju jedinog nedvosmisleno negativnog lika – đevojke, odnosno kasnije supruge⁹² udate u gradu, koja sa visine i prezrivo posmatra ostarjelog oca koji sjedi na podu i prodaje kokoši.

Rodni stereotipi

Analiza pokazuje da su rodni stereotipi **u najvećoj mjeri distribuirani posredno – kroz upadljivu podzastupljenost ženskih likova – žena i djevojčica u tekstu (23:44) i dominaciju tradicionalnih, rodno stereotipnih uloga, osobina i aktivnosti likova žena u Čitanci.**

Ne samo da su **žene tradicionalno prikazane dominantno kao majke i kao one koje brinu**, daruju i štite, ili kao brižne i požrtvovane sestre, već je ovaj **stereotip dodatno pojačan i ilustracijama, na kojima su inače svi ženski likovi izrazito podzastupljeni (20:64).**

Pored ovoga, izdvojio se **samo jedan stereotip u glavnom tekstu** – narodnoj priči "Po što vlašē kikoš?". U tekstu stoji:

*Заљуби се некакво грађанско момче у лијепу и младу сеоску ђевојку те је **прво да на школу да научи књиге** и градског обичаја и госпоштине, и након године **вјенча је**. Мало дана послује **поведе је муж у шетњу** (...)*

A nakon toga, otac se kćeri obraća riječima:

*– Да ли **синко**, не знаш, у з’о час се погосподила, а у девет свој језик заборавила! А и ти си их лани продавала!⁹³*

Djevojka je u priči predstavljena kao potpuno pasivna i kao osoba na svaki način lišena društvene moći – i kao žena i kao žena sa sela – koju zaljubljeno "građansko momče" obrazuje i odgaja da bi je tek onda "vjenčao" i kasnije "poveo u šetnju". **Jedina njena samostalna aktivnost je da demonstrira novostečenu moć nad sirotim ocem, iznevjeravajući imperativ brižne i zahvalne kćeri – što je čini negativnim likom.** Dodatno, otac je oslovljava riječju "sinko", a **nijedan od ovih problematičnih momenata ni na koji način nije prepoznat, kritički kontekstualizovan niti obrazložen u pomoćnom tekstu.**

Neophodno je takođe izdvojiti jedan ženski lik koji **prkosi stereotipnoj karakterizaciji**, a to je lik

⁸⁸ Odnosno zaštitnica/pažljiva/posvećena/podržavajuća

⁸⁹ Odnosno objašnjava/zahvaljuje/laska

⁹⁰ Odnosno smješi se

⁹¹ Ilustratorica Milena Perović

⁹² Narodna priča „Po što vlašē kikoš?“, str. 38.

⁹³ Boldovano – PP

djevojčice u tekstu "Djevojčica i mrak"⁹⁴ u kom sriječemo **izvanredno progresivan i moćan uzor u hrabroj djevojčici** i njenoj konfrontaciji sa 'Mrakom' i pobjedi nad njim. **Ovakvih likova i ovakvih tekstova treba da bude više u svim čitankama za osnovnu školu.**

DJEVOJČICE

Kvantitativna zastupljenost

Djevojčice se javljaju sedam puta u glavnom tekstu – šest puta kao pojedinke i jedan put u grupi, kao i na jedanaest ilustracija. Imenom su pomenute četiri od šest puta kada se javljaju kao pojedinke. **Uočljiva je razlika u odnosu na ženske likove koji se po pravilu pominju ulogom, a ne ličnim imenom.**

Uloge/odnosi

U ulozi glavnog lika u tekstu javljaju se pet puta, a u ulozi sporednog dva puta.

Djevojčice se najčešće javljaju u ulozi **drugarice, učenice i sestre** (po tri puta), a jednom se djevojčica javlja i u ulozi lirskog subjekta, odnosno pripovjedačice, i to **iz perspektive djevojčice sa Daunovim sindromom – što je pozitivno i veoma važno.**

Ostvaren je **balans između porodičnog i profesionalnog konteksta** u kom se javljaju likovi djevojčica. Iako značajno – više nego dvostruko – podzastupljene u odnosu na dječake (14:33), **djevojčice su uglavnom prikazane u progresivnim i aktivnim ulogama, za razliku od žena.**

Osobine

Jedina karakterna osobina koja se kod djevojčica ponovila, i to čak četiri puta, je **hrabrost**⁹⁵. Dominiraju pozitivne osobine, od 12 karakteristika kojima su opisane samo su tri negativne.

Opis i osobine djevojčica u velikoj mjeri odudaraju od načina na koji su opisane žene – **djevojčice se u manjoj mjeri vezuju i ograničavaju patrijarhalnim i autoritarnim kontekstom i pravilima, a nekada im čak otvoreno prkose.**

Aktivnosti

Nijedna aktivnost se ne javlja više puta, već djevojčice po jedan put pomažu, hvale se, bore ili igraju, prepričavaju, podučavaju, štite, dijele ili zadirkuju. **Dominiraju aktivni glagoli.**

Ilustracije

Djevojčice su zastupljene na jedanaest ilustracija. Prisutna je raznovrsnost likova djevojčica, one nose **i dugu i kratku i kosu srednje dužine, puštenu ili vezanu u kike ili pletenice, a takođe je uravnoteženo njihovo nošenje haljina (šest) sa nošenjem pantalona (pet), što je primjerno.**

MUŠKARCI

Kvantitativna zastupljenost

Muškarci su najzastupljenija kategorija u Čitanci. Javljaju se ukupno 65 puta. Kao pojedinci u glavnom tekstu javljaju se 24 puta i četiri puta u grupi, dakle 28 puta u glavnom tekstu. U pomoćnom tekstu javljaju se 21 put⁹⁶, od čega je samo jedan autor zastupljen i biografijom. Javljaju se na 17 ilustracija, a imenom se pominju isključivo kao autori (20 puta).

Uloge

Muškarci se najčešće javljaju u ulozi sina (sedam puta) i oca (pet puta), a zatim po dva puta i kao starac, čoban i putnik.

⁹⁴ Ljubiša Đokić "Djevojčica i mrak", str. 8.

⁹⁵ Odnosno odvažnost/neustrašivost

⁹⁶ U nadnaslovu teksta kao ime i prezime autora 20 puta i još jedan put u jedinoj biografiji u Čitanci, onoj Hansa Kristijana Andersena.

Muškarci se po jedan put javljaju u drugim profesijama odnosno ulogama⁹⁷.

U porodičnom kontekstu javljaju se 12 puta, a u profesionalnom četiri puta. Iako dominira uloga sina, oni se javljaju samo u jednom tekstu⁹⁸, dok se na nivou cijele Čitanke zapravo najčešće javlja uloga oca.

Nijednom se ne pojavljuju u ulozi pripovjedača/lirskog subjekta.

Kao personifikovani likovi javljaju se jedanaest puta.

Osobine

Zanimljivo je da **su i muškarci u ovoj Čitanci najčešće okarakterisani kao brižni⁹⁹ (pet puta), posebno kada se nalaze u ulozi oca ili nekoga ko vodi računa o djeci¹⁰⁰.** Potom, muškarac je i gladan (tri puta), te po dva puta srećan¹⁰¹, mudar i star.

Aktivnosti

Samo se tri aktivnosti javljaju po dva puta, a to su: svađa se; savjetuje i šeta. Kada je u pitanju prva aktivnost – svađanje, mogli bismo reći da se muškarci svađaju osam puta, ali budući da u jednoj svađi učestvuje grupa od sedam sinova, smatraćemo da se svađanje javlja u dva navrata, jednom kada je u pitanju pojedinac, i jednom kada je u pitanju grupa.

Ilustracije

Velika je razlika u broju muških likova u tekstu i na ilustracijama. Na ilustracijama rađenim prema tekstovima u čitanci muškarci su predstavljeni 17 puta, i to na veoma raznovrstan način koji odgovara nabrojanim ulogama i aktivnostima.

DJEČACI

Kvantitativna zastupljenost

Samo nešto malo manje zastupljeni od muškaraca, dječaci se u tekstu Čitanke javljaju ukupno 63 puta. U glavnom tekstu javljaju se samo kao pojedinci, i to u 16 navrata.

Izrazito je prezastupljeno pojavljivanje dječaka na ilustracijama.

Dječaci su devet (od 16) puta pomenuti vlastitim imenom.

Uloge

Najzastupljenije javljanje dječaka je u ulozi ilustrovanog vođa – 20 puta, a nakon toga se javljaju pet puta u ulozi sina i četiri puta u ulozi pripovjedača/lirskog subjekta. Dječaci se dva puta nalaze i u ulozi brata.

Dakle, najfrekventniji pripovjedač/lirski subjekt u cjelokupnom tekstu Čitanke upravo je dječak i on je taj koji vodi kroz kompletan udžbenik, zadaje zadatke i postavlja pitanja.

U ostalim ulogama (domaćin, učenik, pastir, plivač, sanjar, kapetan) dječaci se javljaju po jedan put.

Osobine

Dječak je najčešće zadovoljan (tri puta), ili brižan (dva puta).

Od 23 zabilježene osobine, većina su one pozitivne (16:23).

⁹⁷ Prosjak, tvrdica, direktor, instruktor => 3 profesionalne i 1 neprofesionalna uloga.

⁹⁸ Narodna priča "Sedam prutova", str. 52.

⁹⁹ Odnosno posvećeni/pažljivi

¹⁰⁰ Instruktor jahanja ili direktor škole za djecu sa posebnim potrebama u tekstu "Ko je Loret?", ibid.

¹⁰¹ Odnosno veseo

Aktivnosti

Dječak najčešće posmatra (tri puta); a po dva puta se zabavlja¹⁰², prepričava ili pomaže¹⁰³.

Većina aktivnosti je pozitivna (14/17), **dominiraju aktivni glagoli** (14/3).

Ilustracije

Kao što je već istaknuto, izrazito je **prezastupljeno pojavljivanje dječaka na ilustracijama**. Ovome značajno doprinosi **vizuelni vodič kroz Čitanku – dječak** kovrdžave smeđe kose u crvenoj majici koji postavlja pitanja, zadaje zadatke ili ponekad najavljuje poglavlje. U ovoj ulozi dječak se javlja čak 20 puta. Po jedan put u tome mu pomažu bubamara, ptić ili djevojčica.

Na ostalih 27 ilustracija dječaci su 14 puta predstavljeni u grupi, a 13 puta kao pojedinci.

Drastična je nejednakost u vizuelnoj zastupljenosti između dječaka i bilo koje druge kategorije u Čitanci, posebno kad su žene (47:9) ili djevojčice u pitanju (47:11).

OBA POLA / NEODREĐENO

Rodno neodređeni likovi i miješane odnosno rodno nespecifikovane grupe se u Čitanci javljaju učestalo i to na čak 37 mjesta u tekstu, 20 puta pojedinačno i 17 puta u grupi. Neorodnjeni lirske subjekt odnosno pripovjedač/pripovjedačica u prvom licu množine javlja se u jednom tekstu.

Rodno neodređeni likovi i miješane ili rodno neodređene grupe pojavljuju se 19 puta u ulozi glavnog lika i 18 puta kao sporedni likovi u glavnom tekstu. Ovo je jedina kategorija koja se češće javlja u sporednoj nego u glavnoj ulozi.

Uloge, osobine i aktivnosti

Nijesu se izdvojile uloge, osobine i aktivnosti koje se javljaju više puta.

Ilustracije

Nemoguće je utvrditi tačan broj i karakteristike ilustracija, jer su neki od grupnih /personifikovanih likova prikazani nekoliko puta na različite, često djelimične načine gdje učenici i učenice treba da dopune/docrtaju, a nekada kao životinje bez primjetnih rodno specifičnih karakteristika.

PORODICA

U Čitanci su zastupljeni različiti oblici porodice, a u njihovoj klasifikaciji razlikovali smo sljedeće kategorije:

- Dvoroditeljska – četiri puta;
- Jednoroditeljska – jedan put;
- Višegeneracijska – jedan put;
- Par / direktni horizontalni srodnici – jedan put.

U Čitanci su zastupljene isključivo heteroseksualne porodice, odnosno heteroseksualni parovi. Dominira dvoroditeljska porodica, a po jedan put javljaju se ostali tipovi: jednoroditeljska, višegeneracijska i par/direktni horizontalni srodnici – brat i sestra.

JEZIK

Originalni tekstovi nijesu bili predmet analize rodno osjetljivog jezika u sve tri čitanke iz više razloga:

- Većinom su u pitanju stariji tekstovi, a velik je broj i tekstova narodne književnosti;
- Umjetničke tekstove ne treba korigovati u smislu rodne osjetljivosti jezika, već to treba činiti sa prevodima (u mjeri mogućeg) i pomoćnim tekstom (u potpunosti).

¹⁰² Odnosno igra se

¹⁰³ Odnosno pridržava

Kada je u pitanju upotreba rodno osjetljivog jezika, jedinica analize bio je tekst, a analizirane su dvije kategorije/ analitičke podjedinice pomoćnog teksta:

- Pitanja i zadaci;
- Biografija autora/autorke.

U Čitanci je **primjetan i napor da se koristi rodno osjetljiv jezik**, međutim ovaj princip **većinom nije dosljedno primijenjen**. Zbog toga je analitičkim kategorijama: 'rodno osjetljiv', 'rodno neutralan' i 'rodno stereotipan', **dodata i kategorija 'mješovit', kako bi ovaj napor senzibilizacije jezika korišćenog u pomoćnom tekstu bio prepoznat i vidljiv i u Analizi**, iako, u strogom smislu, čim se u tekstu javljaju rodno stereotipni izrazi, jezik u tekstu kao cjelini može biti okarakterisan kao rodno stereotipan. Takođe, gdje god je jedna podjedinica teksta bila pisana rodno neutralnim jezikom, a druga rodno stereotipnim ili rodno senzitivnim jezikom, bila je svrstavana u drugu kategoriju.¹⁰⁴ Kao najbrojnija kategorija jezika korišćenog u pomoćnim tekstovima upravo se izdvojila kategorija 'mješovit', pa tako sriječemo:

- Rodno neutralan jezik – u 11/30 tekstova (37%);
- Rodno senzitivn jezik – u 9/30 tekstova (30%);
- Rodno stereotipan jezik – u 8/30 tekstova (27%);
- Mješovitu upotrebu rodno osjetljivog i rodno stereotipnog jezika – u 2/30 tekstova (7%).

Takođe:

- **Rodno osjetljiv jezik najviše se koristi u obraćanju čitaocima i čitateljicama**, odnosno učenicima i učenicama, što je veoma dobro.
- **Najveći broj javljanja rodno stereotipnog jezika** sriječemo kada se **izrazi u 3. licu jednine ili množine muškog roda koriste za upućivanje na oba roda**.
- Kada je u pitanju **broj autorki** čiji su tekstovi zastupljeni u tekstu, on je **izrazito nizak** – žene su potpisane ispod tri od 30 tekstova (10%), što je **samo desetina** ukupnog broja tekstova, a uzimajući u obzir da sedam tekstova pripada djelima narodne književnosti, **autori su više od 6 puta zastupljeniji od autorki**.

¹⁰⁴ U 'rodno stereotipan', odnosno 'rodno osjetljiv jezik', a ne kao 'neutralan'.

Analiza čitanke za 6. razred

„Čitaj i traži svoj put”¹⁰⁵

Opšti analitički okvir **kvantitativne zastupljenosti – polna i starosna struktura likova:**

Pol	broj		mjesto			ukupno
	jedna osoba	grupa	glavni tekst	pomoćni tekst	ilustracija	
1. Žene	34	4	30	8	26	64
2. Djevojčice	5	2	7	0	6	13
3. Muškarci	93	3	66	33	76	169
4. Dječaci	10	1	11	0	10	21
5. Oba pola/ Neodređeno	10	11	21	0	7	28

ŽENE

Kvantitativna zastupljenost

Žene se u tekstu Čitanke javljaju 64 puta, odnosno 38 puta u tekstu i 26 puta na ilustracijama. Kao pojedinke se javljaju 34 puta, dva puta u paru sa drugom ženom¹⁰⁶ i dva puta kao neodređena grupa – jednom su to žene u porodičnom kontekstu¹⁰⁷, a drugi put je riječ o grupi personifikovanih ženskih likova.¹⁰⁸ U glavnom tekstu se javljaju 30 puta, a u pomoćnom osam puta. Imenom ili prepoznatljivim nazivom¹⁰⁹ se pominju osam puta, odnosno tri puta u slučaju personifikovanih likova¹¹⁰.

Uloge/odnosi

Ženski likovi najčešće se javljaju u porodičnom kontekstu, čak 25 puta (80%), i to najviše u ulozi supruge (osam puta), majke (sedam puta), babe (četiri puta), snahe (tri puta), dva puta u ulozi kćeri i jednom u ulozi sestre. Žene se javljaju i u ulozi: vladarke¹¹¹ (pet puta), te po dva puta u ulozi gospođe i djevojke.

U profesionalnom kontekstu, žene se javljaju samo šest puta (20%) i to kao sporedni likovi u tekstu u ulozi učiteljice¹¹² (tri puta); glumice (dva puta) i jednom bebisiterke.

U ulozi personifikovanog lika javljaju se 7 puta.

Ženski se likovi nijednom ne javljaju u ulozi pripovjedača/lirskog subjekta na dosljedan način –

¹⁰⁵ Radinka Vučković-Činčur i Ljubomir Kovačević (2023) "Čitaj i traži svoj put: Čitanka za 6. razred osnovne škole", Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica (dalje u tekstu Čitanka)

¹⁰⁶ Nastavnice Vicićman i Tuhman u tekstu Elizabet Celer, "Ja samo hoću da znam zašto je sve tako nepravedno" i glumice u tekstu Драгана Кршенковић-Брковић "Хозентарус"

¹⁰⁷ Žene u porodici u tekstu Kemala Musića "Zašeda"

¹⁰⁸ "gospođice laste" u pjesmi Vitomira Nikolića "Moje poštovanje vrapci"

¹⁰⁹ Npr. 'Kosovka djevojka'

¹¹⁰ Boka, Tara i Bosna

¹¹¹ Odnosno carica/kraljica/vojvotkinja/kraljevna

¹¹² Odnosno nastavnica

samo na jednom mjestu dvije glumice¹¹³ na kratko preuzimaju ulogu naratorke /pripovjedačice. Čak ni u tekstovima čije su autorke žene, one ne govore u prvom licu.

Kao autorke u pomoćnom tekstu – biografijama javljaju se osam puta, od čega za dvije autorke nedostaje fotografija.

Osobine

Žene su u više od 50% opisa osobina tradicionalno okarakterisane (25 puta), i to kao brižne¹¹⁴ (deset puta), pokorne¹¹⁵ (osam puta) i lijepe (sedam puta). Žena je zatim i vesela¹¹⁶ (šest puta), a četiri se puta javlja kao pametna¹¹⁷, mlada, nesrećna¹¹⁸ i slobodna¹¹⁹, te stroga (dva puta).

Aktivnosti

Upadljivo je odsustvo aktivnih glagola u opisu aktivnosti kojima se u Čitanci bave žene. Kao dominantne radnje izdvojile su **se pričanje**¹²⁰ i **briga, promišljanje**¹²¹ i aktivnosti **u vezi sa udajom i brakom koje se javljaju po šest puta**. Odobrovoljavanje¹²², najčešće članova porodice, ili na jednom mjestu nadređenog, javlja se pet puta. Žene plaću ili se bave reproduktivnim radom u kući po tri puta, a u isto toliko navrata one se bave i profesionalnim aktivnostima¹²³ i suprotstavljaju¹²⁴ stanju u kom se nalaze¹²⁵, društvenim ulogama koje su im nametnute¹²⁶ ili kako bi zaštitile i podržale drugoga¹²⁷. Zanimljivo je da čak u dva navrata one ogovaraju ili naklapaju, ali ni na jednom mjestu recimo ne voze ili ne istražuju¹²⁸.

Ilustracije¹²⁹

Čitanka je opremljena različitim tipovima ilustracija, odnosno zastupljeni su raznovrsni vizuelni sadržaji koji upotpunjuju glavni i pomoćni tekst, pa tako sriječemo crteže, kolaže, originalne ilustracije¹³⁰, reprodukcije umjetničkih djela i fotografije. Na ilustracijama rađenim¹³¹ prema tekstovima u Čitanci, žene su predstavljene jedanaest puta. Cijela figura javlja se šest puta, lice tri puta, a torzo dva puta. Od tri lica koja su predstavljena, jedno je našminkano sa sređenom frizurou u ogledalu, drugo je kroki crtež tužnog i sumornog izraza sa modricom/ranom na oku, a treće je poluprofil od straga u prvom planu veće kompozicije. Na ilustracijama djela narodne književnosti, žene su predstavljene pet puta i to na veoma stilizovan način. Bez izuzetka su duge kose¹³² i u tradicionalnoj nošnji, često sa kapom

113 Oba ženska lika bez imena, označene u tekstu kao 'glumica I' i 'glumica II'

114 Odnosno pažljiva/nježna/požrtvovana

115 Odnosno submisivna/zarobljena

116 Odnosno nasmijana/srećna/razigrana

117 Odnosno mudra/domišljata

118 Odnosno tužna/zabrinuta/očajna

119 Odnosno samostalna/željna slobode. Napominjemo da se dva puta ova osobina odnosi na personifikovane likove – lik Lavice u "Doživljaji mladog lava" i lik Tare u "Zdravica Tari"

120 Odnosno razgovara

121 Odnosno savjetuje

122 Odnosno tješi/ulaguje se

123 Učiteljice/nastavnice ispituju učenike/učenice u tekstovima "Djevojčica sa rezervnom glavom" i "Ja samo hoću da znam zašto je sve tako nepravedno"

124 Odnosno prkosi/oslobađa se

125 Teškom rodno zasnovanom nasilju u tekstu "Zasēda"

126 Odsutna majka u tekstu "Tata ti si lud" koja odbija da bude domaćica

127 Baba u tekstu "Kruške" koja podržava unuka kada se ovaj suprotstavi ocu koji je *pater familias*

128 Na jednom mjestu u uvodnom dijelu odlomka iz romana Elizabet Celer "Tresnuću vas! Branila se Ema" navedeno je da se Emina "mama Henrijeta bavi (se) naukom o jeziku i trenutno istražuje govor omladine", međutim, u odlomku se lik majke ne javlja niti pominje, ona dakle nije ni sporedni lik i zato nije uvrštena u tabelu likova.

129 Klasifikacija ilustracija prati klasifikaciju likova. Iz tog su razloga neke ilustracije koje predstavljaju mješovitu grupu/par muškarac-žena uključene u analizu kategorije 'žene', a ne 'neodređeno/oba pola', kao što je to npr. slučaj u tekstu "Djevojka cara nadmudrila"

130 Odlomak iz stripa "Asteriks" i "Dobro drvo"

131 Ilustratorka Suzana Pajović

132 Jednom puštene, četiri puta vezane/podignute

i folklornim ornamentima na odjeći. **Samo jedna ženska figura u cijeloj Čitanci predstavljena je u pantalonama i kratke kose.**¹³³

Rodni stereotipi

U tekstu Čitanke utvrđeno je prisustvo šest rodni stereotipa. Tu je prije svega riječ o **propusti** ma da se u pomoćnom tekstu, prvenstveno u dijelu Pitanja i zadacima, prepoznaju, kontekstualizuju i kritički sagledaju rodni stereotipi i tradicionalna distribucija rodni uloga koju sriječemo u nekoliko tekstova u ovoj Čitanci, a koja nerijetko uključuje i nasilje nad djecom i/ili rodno zasnovano nasilje. Ovo je npr. slučaj u autorskim tekstovima "Zaseda" i "Kruške" ili u djelima narodne književnosti poput "Đevojka cara nadmudrila" ili "Ženidba kralja Vukašina".

Međutim, na jednom se mjestu u pomoćnom tekstu u okviru zadatka javlja stereotip kojeg u glavnom tekstu (odlomku) uopšte nema. Riječ je o tekstu "Kapetan Džon Pipfoks" gdje u jednoj od tabela stoji sljedeći iskaz: „Poslije bitaka gusari se liječe rumom **u zagrljaju zarobljenih ljepotica**“¹³⁴ kojim se vrši **normalizacija seksualnog nasilja i objektivizacije žena. Izrazito je mizogino pominjanje, u pomoćnom tekstu, seksualnog ropstva u šaljivom kontekstu.** Šaljivi kontekst na najneprimjetniji i najlakši način normalizuje nasilje, u ovom slušaju rodno zasnovano seksualno nasilje prema ženama/seksualno ropstvo. Čak i ako/kada se rodno zasnovano nasilje prema ženama javi u glavnom tekstu, ono u pomoćnom mora biti kritički kontekstualizovano, a ne reprodukovano i potencirano, kao što je to ovdje slučaj.

Kada je u pitanju tekst "Zaseda" – u njemu su opisani različiti oblici teškog rodno zasnovanog nasilja¹³⁵ kojeg u kontinuitetu trpi glavna junakinja. Ovo je **jedini tekst u Čitanci koji u pomoćnom tekstu problematizuje patrijarhalno nasilje i položaj žene u patrijarhalnoj porodici**, što je pohvalno. Međutim, način na koji to čini je u određenim aspektima ograničen ili problematičan. **Ni na jednom mjestu u ovom tekstu**¹³⁶, ili bilo gdje drugdje u Čitanci, nije objašnjeno značenje pojma 'patrijarhat'; **nijesu izloženi pojam, uzroci i izvori rodne neravnopravnosti odnosno patrijarhalne potčinjenosti žena, nije obrazložen značaj rodne ravnopravnosti i uslovi za njen razvoj, iako se, što je pohvalno, učenici i učenice ohrabruju za kritičku recepciju dominantnog određenja rodni uloga i odnosa u društvu.** Takođe, neki od ponuđenih odgovora na zadata pitanja, poput onog: "(c) mislim da se ova tema previše problematizuje i time postaje politička" – nijesu u skladu sa uzrastom i predznanjima kojima raspolažu djeca u 6. razredu. Konačno, u predloženoj temi za debatu: "Žena, majka, sestra u našem društvu – ravnopravna s muškarcem ili žrtva?" – žena je poslovično određena na relacioni način kao supruga, majka ili sestra, što previđa njenu samostalnu vrijednost i njenu autonomiju:

... društvo koje misli o ženi prvenstveno na relacioni način – kao o majci, sestri, kćeri, ljubavnici, itd, pokazuje da suštinski ne prepoznaje i ne prihvata ženu kao biće za sebe, kao punopravnu građanku, kao samostalan politički, ekonomski i društveni subjekt. Nesposobnost da se o ženi misli van odnosa sa porodicom i muškarcem svjedoči da je u takvoj društvenoj svijesti ona i dalje biće za drugog koje jedino u relaciji dobija smisao i vrijednost. (Petričević, 2014)

Normalizaciju nasilja sriječemo i u pomoćnom tekstu koji prati odlomak iz knjige "Razgovor uz oganj" koji se u Čitanci javlja pod naslovom "Kruške". Naime, otac nasilnik, strah i trepet ne samo za sina već i za vlastitu majku, koji surovo tuče dječaka¹³⁷, u jednom je pitanju okarakterisan kao "strog, ali pravičan", dok ni u jednom pitanju ili zadatku nije problematizovano njegovo nasilničko ponašanje.

U igrokazu "Zid"¹³⁸ imenica 'čovjek' se koristi da uputi isključivo na muškarca/supruga, pa kao likove sriječemo parove – 'čovjek i žena I' i 'čovjek i žena II'. Pomoćni tekst propušta da tematizuje i kritički kontekstualizuje korišćenje riječi 'čovjek' kao različite/suprotne značenju riječi 'žena'. **Neproblematizovano korišćenje sintagmi poput 'čovjek i žena' u udžbenicima obnavlja i održava stereotip da je čovjek = muškarac**, da žena nije čovjek, odnosno da žene nijesu ljudi, makar ne jednako i ne na isti način kao i muškarci.

¹³³ Tekst "Pođi", str. 199.

¹³⁴ Kurziv i bold PP

¹³⁵ Fizičko, psihičko i ekonomsko nasilje

¹³⁶ Istovremeno, u bokovima na marginama ovog teksta nalazi se čak 20 odrednica sa objašnjenjima nepoznatih riječi, mahom arhaizama i turcizama koji se javljaju u tekstu.

¹³⁷ Obračajući se osu pripovjedač na jednom mjestu kaže: " – А преклани си ме истукао кад ти је казао Петко? Крв ми је на нос избила."

¹³⁸ Nada Iveljić, "Zid", str. 108.

U pomoćnom tekstu koji prati odlomak iz knjige "O Crnogorcima"¹³⁹ u okviru pitanja i zadataka, u pet se navrata **vlastita imenica 'Crnogorci' koristi da referira na Crnogorce i Crnogorke**, odnosno crnogorski narod. Uvažavajući činjenicu da je glavni tekst pripadao društveno-političkom kontekstu XIX vijeka, pomoćni tekst bi ipak morao pripadati onom XXI.

Pitanja i zadaci koji se odnose na narodnu pripovjetku "Đevojka cara nadmudrila"¹⁴⁰ takođe **propuštaju da kritički sagledaju tradicionalnu distribuciju rodni uloga**, tako očiglednu u glavnom tekstu. Car zadaje zagonetke đevojci ucjenjujući je posredstvom oca i prijeteći nasiljem ako ih ne riješi¹⁴¹, a kasnije joj, impresioniran njenom domišljatošću, naređuje da se uda za njega¹⁴². U pomoćnom tekstu sriječemo set pitanja: "Da li su se car i đevojka promijenili poslije odluke da ona bude njegova žena? Što misliš, da li đevojka voli cara? Da li je caru to važno?" Izostaju pitanja poput: "Da li je đevojka mogla da odbije cara i, ukoliko jeste, po cijenu čega? Kako biste se vi osjećali u sličnoj situaciji?" i sl.

U pomoćnom tekstu koji prati odlomak narodne pjesme "Ženidba kralja Vukašina"¹⁴³, koja je jedno od amblematskih djela narodne književnosti kad je patrijarhalni rodni sistem u pitanju, **u potpunosti izostaje njegova kritička recepcija**. Ovo je slučaj kada su u pitanju oba ženska lika, i negativni i pozitivni – onaj Vidosave i onaj Jevrosime. U pitanjima se nekritički glorifikuju postupci žene koja se u potpunosti pokorava patrijarhalnim uzusima, a na njih se (postupke) referira kao na "ljepotu njenog žrtvovanja"¹⁴⁴. Nigdje se ne preispituje što je tačno lijepo u samoponištavanju žene i njenom povinovnanju naredbi umirućeg brata ili u tome da se žene u potpunosti tretiraju kao svojina i/ili instrumenti sprovođenja muške volje. One su velike onda kada se žrtvuju, kada kao "nagradu" za svoje postupke dobijaju udaju za bratovog ubicu i potomstvo sa njim, a rastrgane "konjima na repove" onda kada izdaju propisanu lojalnost i prate vlastite interese. Na kraju, djeca dobijaju zadatak da u učionici organizuju suđenje ljubi Vidosavi¹⁴⁵. Već osuđenoj i pogubljenoj ženi učenici i učenice treba da sude, **bez imalo informacija o položaju žene u to vrijeme i bez kritičkog preispitivanja položaja žene, ne samo nekada, već i danas**.

Analiza pokazuje da su rodni stereotipi, pored opisanih šest, **ipak u najvećoj mjeri distribuirani posredno – kroz upadljivu podzastupljenost ženskih likova, i dramatičnu dominaciju tradicionalnih, rodno stereotipnih uloga, osobina, aktivnosti i izgleda ženskih likova u Čitanci**.

DJEVOJČICE

Kvantitativna zastupljenost

Djevojčice se javljaju osam puta u Čitanci, od toga pet puta kao pojedinačni likovi, a dva puta u grupi djevojčica¹⁴⁶. Imenom su pomenute pet puta.

Uloge/odnosi

Djevojčice su najčešće u ulozi učenice (tri puta), sestre (dva puta), a po jedan put djevojčica je i: prodavačica/kći/unuka/prijateljica.

Dakle, djevojčice se **tri puta javljaju u porodičnom kontekstu, a četiri puta u profesionalnom** (uče, prodaju).

Djevojčica se ni na jednom mjestu ne javlja u ulozi pripovjedačice/lirskog subjekta.

¹³⁹ Ljubomir Nenadović, "Lovćen", str. 138.

¹⁴⁰ "Đevojka cara nadmudrila", str. 218.

¹⁴¹ "Понеси ово твојој шћери и реци јој нека ми из тих јаја излеже пилад, пак ћу је добро даровати, ако ли пак не излеже, хоћу те ставити на муке.

Сиромах отиде плачући у пећину и каже све шћери.", str. 218.

¹⁴² "Па онда запита хоће ли бити његова жена, и да друкчије не може бити него тако.", str. 219.

¹⁴³ "Ženidba kralja Vukašina", str. 222.

¹⁴⁴ "Окарактериши лик сестре Јевросиме. Наведи стихове који говоре о љепоти њеног жртвовања."

¹⁴⁵ "Организујте суђење љуби Видосави. За суђење вам је потребан тужилац, бранилац, судија и порота."

¹⁴⁶ Dvije sestre u tekstu "Bio sam mudar kritičar dedovog i babinog pripovijedanja", str. 98. i brojčano neodređena grupa djevojčica u tekstu "Slučaj poštanskog sandučeta", str. 142.

Osobine

Djevojčica je najčešće okarakterisana kao radoznala (četiri puta); nestašna (tri puta), i po dva puta kao odgovorna, samostalna ili tužna.¹⁴⁷ Opis djevojčica u velikoj mjeri odudara od opisa žena, djevojčice se u manjoj mjeri povezuju sa i ograničavaju patrijarhalnim i autoritarnim kontekstom i pravilima, a nekada im čak i prkose.

Aktivnosti

Jedina aktivnost koja se pripisuje djevojčicama, a da se javlja više puta jeste da učestvuju u nestašlučima – dvije učenice u odjeljenju i brojno neodređena grupa djevojčica koje su opisane kao "malo nestašnije od dječaka".

Ilustracije

Djevojčice su zastupljene na šest ilustracija, ali na nekima od njih su prikazane više puta¹⁴⁸. Jednako su zastupljene figura, torzo i lice koji se javljaju svako po dva puta.

MUŠKARCI

Kvantitativna zastupljenost

Muškarci se u tekstu Čitanke javljaju ukupno na 99 mjesta. Kao pojedinci u glavom tekstu javljaju se 60 puta, a tri puta u paru sa drugim muškarcem, dakle riječ je o ukupno 66 muških likova u glavnom tekstu. U pomoćnom tekstu javljaju se 34 puta (biografije autora), a prisutni su i na 72 ilustracije, od čega je 30 fotografija/crteža autora. Imenom se pominju 27 puta, od čega dva puta kao personifikovani likovi.¹⁴⁹

Uloge

Muškarac se najčešće javlja kao pripovjedač¹⁵⁰ i otac (deset puta); zatim po osam puta kao ratnik¹⁵¹ i vladar¹⁵²; dalje kao suprug (šest puta); djed (tri puta); sin (tri puta); i po dva puta kao brat, gusar, doktor¹⁵³, starac, urar, inspektor, savjetnik ili bibliotekar¹⁵⁴.

Muškarci se po jedan put javljaju u drugim profesijama¹⁵⁵, odnosno u ostalim ulogama (putnik, domaćin, siromah).

U porodičnom kontekstu javljaju se 24 puta, a u profesionalnom 29 puta.

Kao personifikovani likovi javljaju se sedam puta.

Osobine

Muškarci su najčešće opisani kao osjećajni¹⁵⁶, međutim, ovdje valja napomenuti da se ova osobina u četiri navrata javlja kao karakteristika lirskog subjekta. Kao mudri¹⁵⁷ javljaju se čak 12 puta, a onda kao nadmeni¹⁵⁸ (osam puta) i nasilni¹⁵⁹ (šest puta). Po četiri puta su okarakterisani kao hrabri,

147 Odnosno uplakana

148 Na jednoj od dvije ilustracije teksta "Djevojčica sa rezervnom glavom", str. 42. predstavljeno je šest figura iste djevojčice sa jednom glavom kraj nogu posljednje, dok je na drugoj ilustraciji predstavljena djevojčicina glava i njena "rezervna" glava.

149 Lovćen u tekstu "Lovćen", str. 138. i Minotaur u tekstu "Tezejev boj sa Minotaurom", str 174.

150 Odnosno lirski subjekt/spiker/glas/narodni pjevač

151 Odnosno junak

152 Odnosno car/kralj/vojvoda/kraljević

153 Odnosno ljekar

154 Odnosno knjižar

155 Kao pisac, profesor, kapetan, zubni tehničar, lovac, stražar, upravnik pošte, pismoš, dvorska luda.

156 Odnosno saosjećajni/nježni

157 Odnosno domišljat/lukav

158 Odnosno bahat/osion

159 Odnosno agresivan/ljut

autoritarni, brižni¹⁶⁰, dobronamjerni i nemoćni¹⁶¹, a po tri puta kao slobodoljubivi, snishodljivi, iskusni i posvećeni poslu. U po dva navrata su opisani kao nadahnuti¹⁶², stari, mladi, požrtvovani i bezosjećajni.

Za ovu analizu je značajno da je u četiri od deset slučajeva kada se javlja lik oca, on predstavljen kao nasilan – dva puta prema supruzi¹⁶³/nesuđenoj supruzi¹⁶⁴, jednom prema kćeri¹⁶⁵ i jednom prema (svojoj) majci i sinu¹⁶⁶. Dakle, u sva četiri navrata kada se muškarac javlja u ulozi nasilnog oca, on je nasilan prema nekom ženskom liku – majci, kćeri ili supruzi.

Aktivnosti

Aktivnost kojom se najčešće bave odrasli muški likovi je pripovijedanje/pjevanje¹⁶⁷ (11 puta). Značajan broj najzastupljenijih aktivnosti nakon toga je u vezi sa nasiljem – muškarac ubija ili naređuje pogubljenje pet puta, bori se četiri puta i tuče slabije (ženu, kćer i sina) tri puta, dakle **sa nasiljem je povezano čak 12 najzastupljenijih aktivnosti koje muškarac sprovodi u tekstovima Čitanke**. Brine, brani i ne razumije / ne zna po tri puta, a po dva puta traga, boji se, kritikuje, doživljava avanture, izvršava naređenja i optužuje odnosno zahtijeva kaznu.

Ilustracije

Na ilustracijama rađenim prema tekstovima u Čitanci muškarci su predstavljeni 33 puta. Cijela figura javlja se 14 puta, torzo 12 puta, a lice sedam puta. Na ilustracijama djela narodne književnosti, muškarci su predstavljeni četiri puta i to na veoma stilizovan način, dva puta u tradicionalnoj nošnji sa kapom, dva puta sa krunom i folklornim ornamentima na odjeći. Muški likovi dodatno se javljaju devet puta na fotografijama predstave i 30 puta kao portret autora¹⁶⁸, od toga na crno-bijeloj fotografiji 23 puta, četiri puta na fotografiji u boji, dok su tri puta predstavljeni crtežom, što ukupno čini sumu od 72 muška lika predstavljena ilustracijom ili fotografijom.

DJEČACI

Kvantitativna zastupljenost

Dječaci se u tekstu Čitanke javljaju ukupno na 12 mjesta u tekstu, od čega 11 puta kao pojedinci, a jednom kao neodređena grupa dječaka¹⁶⁹. U deset slučajeva javljaju se u ulozi glavnog lika, a na dva mjesta¹⁷⁰ u sporednoj ulozi. Predstavljeni su na deset ilustracija.

Uloge

Najzastupljenije javljanje dječaka je šest puta u ulozi sina, a čak pet puta u ulozi propovjedača/lirskog subjekta. Tri puta se nalazi u ulozi dječaka¹⁷¹; po dva puta u ulogama učenika, unuka i brata; i po jedan put u ulozi osumnjičenih (grupa) i personifikovanog lika – malog lava. U porodičnom kontekstu,

¹⁶⁰ Odnosno posvećen porodici

¹⁶¹ Odnosno onemoćao

¹⁶² Odnosno oduševljen

¹⁶³ U tekstu "Zašeda", str. 52, Jono fizički, psihički i emocionalno u kontinuitetu zlostavlja suprugu Ramku.

¹⁶⁴ U tekstu "Ženidba kralja Vukašina", str. 222, kralj Vukašin naređuje da Vidosava, njegova nesuđena supruga, bude rastrgnuta "konjima na repove".

¹⁶⁵ U tekstu "Djevojčica sa šibicama", str. 94, otac eksploatiše djevojčicu, tuče je i zanemaruje – do smrti.

¹⁶⁶ U tekstu "Kruške", str. 102, otac tuče sina/pripovjedača, a baba je najčešće prva meta njegove zlovolje i bijesa, iako kako pisac kaže – "ona ne treba da se plaši batina". Međutim plaši se batina koje prijete unuku, što predstavlja prijetnju, oblik psihičkog nasilja.

¹⁶⁷ 10 puta kao lirski subjekt/pripovjedač, a jednom kao lik u tekstu "Kako sam mudar kritičar dedovog i babinog pripovijedanja"

¹⁶⁸ Za 4 autora nema ni fotografije niti crteža

¹⁶⁹ Kao "osumnjičeni" u tekstu "Slučaj poštanskog sandučeta", str. 142.

¹⁷⁰ Kao dječak sa psom u tekstu "Doživljaji mladog lava", str. 62, i kao "osumnjičeni" u tekstu "Slučaj poštanskog sandučeta", str. 142.

¹⁷¹ Dječak koji odrasta i stari u "Dobro drvo", str. 156; Slavko Svojejavko u "Cesta koja nikamo ne vodi", str. 202; dječak sa psom u "Doživljaji mladog lava", str. 62.

pomenuti su deset puta, a jedanaest puta se pominju u ostalim kontekstima. Dječaci se na dva mjesta pominju imenom¹⁷².

Osobine

Dječak je najčešće okarakterisan kao radoznao (četiri puta); po tri puta kao preplašen, hrabar i kritičan¹⁷³ i po dva puta kao nestašan, ljubitelj knjiga i druželjubiv.

Aktivnosti

Zanimljivo je da se dječaci u tekstovima Čitanke bave veoma raznovrsnim aktivnostima, a jedine koje se ponavljaju dva puta je da sanjare ili maštaju, odnosno da pozajmljuju ili krađu knjigu.

Ilustracije

Dječaci su predstavljeni na deset ilustracija. Na svakoj je prikazana cijela figura, a vrlo su često u pitanju stilizovane siluete figure ispunjene slikom neba.

OBA POLA / NEODREĐENO

Rodno neodređeni likovi i miješane odnosno rodno nespecifikovane grupe javljaju se na 21 mjestu u tekstu Čitanke. Neorodnjeni lirski subjekt, odnosno pripovjedač/pripovjedačica javlja se pet puta, od toga jedan put u prvom licu množine, dok se na drugom mjestu pojavljuje kao rodno neodređeno „unuče“¹⁷⁴, zanimljivo, u tekstu jedne od osam autorki zastupljenih u Čitanci. Zastupljeno je šest rodno nespecifikovanih personifikovanih likova, od kojih dva nose vlastita imena.¹⁷⁵ Notirano je pet neodređenih/miješanih grupa¹⁷⁶ i šest parova.¹⁷⁷ Rodno neodređeni likovi i miješane ili rodno neodređene grupe pojavljuju se 16 puta u ulozi glavnog lika i šest puta kao sporedni likovi u glavnom tekstu. Ova se kategorija javlja na pet ilustracija.

Uloge

Izdvojile su se dvije grupe koje se javljaju dva ili više puta – roditelji (tri puta) i dječak i djevojčica (dva puta).

Osobine

Notirane su samo osobine koje se javljaju više puta. Najzastupljenije osobine žena/djevojčica u grupama su druželjubiva i radoznala, koje se javljaju po dva puta. Najzastupljenija osobina muškaraca/dječaka je druželjubiv koja se javlja u tri navrata.

Ilustracije

Ova se kategorija javlja na pet ilustracija. Prikazano je šest muško-ženskih parova na tri ilustracije, na jednoj mješovita grupa dječaka i djevojčica, a na jednoj neorodnjeni lik unutar koga je crtež grada. Neke ilustracije rodno neodređenih likova ili miješanih/neodređenih grupa su rodno određene od strane ilustratorke¹⁷⁸.

¹⁷² Slavko Svoje glavko u "Cesta koja nikamo ne vodi", str. 202. i Baltazar Bastijan Buks u "Beskrajna priča", str. 74.

¹⁷³ Odnosno podzriv

¹⁷⁴ U pjesmi "Djedove obrve" Vesne Parun, str. 88.

¹⁷⁵ Tara u tekstu "Na Đurđevića Tari", str. 122. i i Biljarda u tekstu "Biljarda", str. 216.

¹⁷⁶ Radnici ZOO vrta i porodica u tekstu "Doživljaji mladog lava", str. 162; odjeljenje u tekstu "Ja samo hoću da znam zašto je sve tako nepravdno", str. 168; Jablanova moba/družina u narodnoj pjesmi "Jablanova moba", str. 150. i Liliputanci u tekstu "Guliverova putovanja", str. 170.

¹⁷⁷ Baba i djed u pjesmi "Blok 39", str. 58; Odrasli žena i čovjek I i Odrasli žena i čovjek II, kao i Djevojčica i dječak I i Djevojčica i dječak II u tekstu "Zid", str. 108. i par golubova u tekstu "Slučaj poštanskog sandučeta", str. 142.

¹⁷⁸ Recimo pjesma "Podi", str. 199.

PORODICA

U Čitanci su zastupljeni različiti oblici porodice, a u njihovoj klasifikaciji razlikovali smo sljedeće kategorije:

- Dvoroditeljska;
- Jednoroditeljska;
- Višegeneracijska;
- Par.

U Čitanci su zastupljene isključivo heteroseksualne porodice, odnosno heteroseksualni parovi (22). Dominiraju dvoroditeljske i jednoroditeljske porodice, svaka po 8/22 (36%), zatim višegeneracijska porodica 6/22 (27%) i par 4/22 (18%). Jednu porodicu nije moguće nedvosmisleno klasifikovati¹⁷⁹.

JEZIK

U boksovima sa objašnjenjima nepoznatih riječi uglavnom su korišćene riječi u rodu u kom se javljaju u tekstu, a u nekima je primjetan napor da se jezik učini rodno neutralnim¹⁸⁰, pa nijesu prepoznate kao izdvojene (pod)jedinice analize.

Kao najbrojnija kategorija jezika korišćenog u pomoćnim tekstovima, upravo se izdvojila kategorija 'mješovit', pa tako srijećemo:

- Mješovitu upotrebu rodno senzitivnog i rodno stereotipnog jezika – u 21/49 tekstova (43%);
- Rodno senzitivni jezik – u 16/49 tekstova (33%);
- Rodno neutralan jezik – u 6/49 tekstova (12%);
- Rodno stereotipni jezik – u 6/49 tekstova (12%).

Takođe:

- **Rodno senzitivni jezik najviše se koristi u obraćanju čitaocima i čitateljicama**, odnosno učenicima i učenicama, što je veoma dobro.
- **Najveći broj javljanja rodno stereotipnog jezika** srijećemo kada se **izrazi u 3. licu jednine ili množine muškog roda koriste za referiranje na oba roda**.
- Prisutno je i **korišćenje različitih navođenja oba roda – 'muški oblik/ženski oblik', kao i 'muški oblik/nastavak za ženski oblik'**.¹⁸¹
- **Najstereotipniju upotrebu jezika** srijećemo u **biografiji jedne autorke**, gdje se nakon upotrebe naziva zanimanja u ženskom rodu 'književnica', na nju dalje upućuje nazivima zanimanja/uloga u muškom rodu – 'dobitnik' i 'član'.
- Kada je u pitanju **broj autorki** čiji su tekstovi zastupljeni u tekstu, on je **izrazito nizak** – žene su potpisane ispod 8 od 49 tekstova (16%), što je **manje od šestine** ukupnog broja tekstova, a uzimajući u obzir da 8 tekstova pripada narodnoj književnosti, **autori su četiri puta više zastupljeni od autorki**.

¹⁷⁹ Porodica u tekstu "Marsovac koji zna da kuva nesporazum", pripovjedačko 'mi' govori o djevojčici/kćeri, ali iz teksta nije jasno da li je u pitanju jednoroditeljska ili dvoroditeljska porodica, niti ima li još djece u njoj.

¹⁸⁰ Korišćenje izraza poput 'osoba' ili 'lice' kada se objašnjava profesija navedena u muškom obliku, onako kako se javlja u tekstu, npr. riječ 'inspektor' u tekstu "Djevojčica sa rezervnom glavom", str. 42.

¹⁸¹ Na str. 132. 'sam/sama', a kasnije u tekstu 'sam/a'

Analiza čitanke za 8. razred:

”Čitaj hrabro i govori slobodno”¹⁸²

Opšti analitički okvir **kvantitativne zastupljenosti – polna i starosna struktura likova:**

pol	broj mjesto					ukupno
	glavni tekst			pomoćni tekst	ilustracija	
	jedna osoba	grupa	ukupno			
1. Žene	35	2	37	6	22	65
2. Djevojčice	3	1	4	0	4	8
3. Muškarci	105	10	115	44	68	227
4. Dječaci	5	2	7	0	12	23
5. Oba pola/ neodređeno	4	10	14	14	5	19

ŽENE

Kvantitativna zastupljenost

Žene se u tekstu Čitanke javljaju ukupno 65 puta, odnosno 43 puta u tekstu i 22 puta na ilustracijama. Kao pojedinke se u glavnom tekstu javljaju 35 puta, i dva puta kao neodređena grupa – jednom kao grupa žena na selu¹⁸³, a drugi put kao grupa personifikovanih ženskih likova – maslina¹⁸⁴. U glavnom tekstu se javljaju 37 puta, a u pomoćnom šest puta¹⁸⁵. U glavnom tekstu, imenom se pominju 17 puta, odnosno dva puta u slučaju personifikovanih likova¹⁸⁶.

Uloge/odnosi

Ženski likovi najčešće se javljaju u porodičnom kontekstu, čak 32 puta (86%), i to najviše u ulozi: majke – deset puta, supruge – osam puta, kćeri i sestre po tri puta, snahe, vjerenice i udovice po dva puta i svekrve i usjedjelice po jedan put. U ulozi voljene žene/drage/ ljubavnice ženski se likovi javljaju pet puta, a u ulogama domaćice četiri puta, seljanke tri puta i gazdarice dva puta.

U profesionalnom kontekstu žene se upadljivo rijetko javljaju (14%), samo po jedan put u dominantno rodno stereotipnim ulogama učiteljice, kuvarice, sobarice, krojačice i studentkinje.

U ulozi personifikovanog lika javljaju se pet puta.

Ženski lik se samo jednom javlja u ulozi pripovjedačice/lirskog subjekta¹⁸⁷.

Kao autorke u pomoćnom tekstu u nadnaslovima su zastupljene imenom šest puta, a u biografijama pet puta, od čega su u dvijema biografijama zastupljeni rodno stereotipni izrazi.

¹⁸² Radinka Vučković-Činčur i Ljubomir Kovačević (2023) "Čitaj hrabro i govori slobodno: Čitanka za 8. razred osnovne škole", Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica (dalje u tekstu Čitanka)

¹⁸³ U tekstu Marka Kavaje, "Barba Barova trabakula", str. 82.

¹⁸⁴ U pjesmi Vesne Parun, "Masline", str. 192.

¹⁸⁵ Šest puta imenom i prezimenom u nadnaslovu, a od toga je njih pet zastupljeno i biografijama.

¹⁸⁶ Crmnica i Crna Gora u pjesmama Janka Đonovića, "Crmnici pod jesen", str. 194. i Zaima Azemovića, "Crna Gora", str. 250.

¹⁸⁷ U pjesmi Desanke Maksimović "Strepnja", str. 94.

Osobine

Žene su dominantno opisane tradicionalnim ženskim osobinama u vezi sa brigom i to prije svega brigom o djeci i/ili porodici, a kao najzastupljenija osobina izdvojila se – poslušnost¹⁸⁸, odnosno tuga¹⁸⁹. Žene su zatim po tri puta opisane kao naivne¹⁹⁰, zabrinute¹⁹¹, obrazovane, ljute, razočarane, usamljene¹⁹², uplašene, zaljubljene i mrtve, te kao stare¹⁹³, lijepe, debele, ljubomorne i mlade. **Upadljiva je zastupljenost negativnih emocija kod ženskih likova i odsustvo osobina koje podstiču na akciju.**

Aktivnosti

Upadljivo je odsustvo aktivnih glagola, osim obavljanja kućnih poslova koji su u samom vrhu aktivnosti kojima se ženski likovi bave, kao i pričanje¹⁹⁴ (po pet puta). Ženski likovi su zatim angažovani u romantičnim vezama¹⁹⁵, onda čitaju, (ne) žele, odlaze/ostaju i tuguju (po tri puta), i konačno plaču, (pre)udaju se ili razmišljaju po dva puta.

Ilustracije¹⁹⁶

Čitanka je opremljena različitim tipovima ilustracija, odnosno zastupljeni su raznovrsni vizuelni sadržaji koji upotpunjuju glavni i pomoćni tekst, pa tako sriječemo crteže, kolaže, reprodukcije umjetničkih djela i fotografije. **Na svim ovim vizuelnim materijalima žene su predstavljene na tradicionalan način. Nijedna ženska figura ne nosi pantalone, niti ima kratku kosu.** Na ilustracijama rađenim¹⁹⁷ prema tekstovima u Čitanci, žene su predstavljene 14 puta, jednom se dva ženska lika nalaze na reprodukciji umjetničke slike, a zastupljeno je i pet fotografija autorki. Na ilustracijama djela narodne književnosti žene su predstavljene na veoma stilizovan način. Bez izuzetka su **duge kose i u tradicionalnoj nošnji**, često sa kapom i folklornim ornamentima na odjeći.

Rodni stereotipi

U tekstu Čitanke utvrđeno je prisustvo deset rodni stereotipa koji nijesu kritički propitani i sagledani u pomoćnom tekstu. Tu je prije svega riječ o propustima da se u pomoćnom tekstu, prvenstveno u dijelu Pitnja i zadaci, prepoznaju, kontekstualizuju i kritički sagledaju rodni stereotipi i tradicionalna distribucija rodni uloga koju sriječemo u nekoliko tekstova u ovoj Čitanci, prije svega – tretiranje žene kao vlasništva muškarca, najčešće muža ili brata koje susriječemo u četiri teksta. Prisutan je stereotip da djevojčice i žene nijesu nadarene za prirodne nauke, da je ljepota najvažniji ženski adut, a važni pojmovi poput 'patrijarhata' ili 'stopanice' nijesu objašnjeni. Takođe, propušteno je i da se neki književni postupci¹⁹⁸ iskoriste kao predložak za razgovor o značaju i moći rodno osjetljivog jezika.

Stereotip da djevojčice "nijesu za prirodne nauke" sriječemo u tekstu "Sve moje gluposti" u kom se djevojčici, glavnoj junakinji i jedinom ženskom liku koji se javlja u ulozi pripovjedačice (iako je autor muškarac), obraća riječima: "Koješta! – sasekao me je. Ti i prirodne nauke... to ti je kao Bog i šeširdžija." Pomoćni tekst ni na koji način ne problematizuje ovaj stereotip, kao ni oslovljavanje glavne junakinje prisvojnim oblikom prezimena ("Petrovićeva") nešto dalje u tekstu.

U odlomku iz drame "Barba Barova trabakula" u glavnom tekstu stoji "ljudi i žene", a pomoćni tekst to

188 Odnosno pokornost/submisivnost

189 Odnosno sjetna

190 Odnosno zbunjena

191 Odnosno brižna

192 Odnosno sama

193 Odnosno starija

194 Odnosno razgovara/komentariše

195 Zaručena je Vjerena ili se baš taj termin koristi u tekstu

196 Klasifikacija ilustracija prati klasifikaciju likova. Iz tog su razloga neke ilustracije koje predstavljaju mješovitu grupu/par muškarac-žena uključene u analizu kategorije 'žene', a ne 'neodređeno/oba pola', kao što je to npr. slučaj u tekstu "Djevojka cara nadmudrila".

197 Ilustratorica Suzana Pajović

198 Npr. kada autor pripovjedač piše u ženskom rodu, kao što je to slučaj u tekstu Gradimira Stojkovića, "Sve moje gluposti", str. 20.

ne prepoznaje i ne problematizuje.

Jedan od šest tekstova (od 54) koje su napisale žene u ovom udžbeniku je i odlomak iz romana "Ranjeni orao" koji je odabran kao primjer trivijalne književnosti. Trivijalnu književnost nijesu pisale, ne pišu i ne čitaju isključivo žene, a njihova prezastupljenost u ovom žanru predstavlja poseban i složen društveni fenomen koji ni na koji način nije prepoznat i analiziran u pomoćnom tekstu.

Međutim, najozbiljniji propust – to što pomoćni tekst ni na koji način ne problematizuje krajnju objektivizaciju žena i njihovo tretiranje kao vlasništva, u udžbeniku je ponovljen četiri puta.

Takav je slučaj sa narodnim pjesmama "Ropstvo Janković Stojana" i "Zašto Bajo ode u hajduke". Pomoćni tekstovi koji ih prate ni na koji način se ne bave činjenicom da braća, odnosno muževi, svoje sestre i supruge tretiraju kao njihovo vlasništvo. U pomoćnom tekstu posljednje pjesme, ne prepoznaje se kao problem to što jedan od likova "podiže ulog" opklade za supruge, odnosno "... nudi svoju, a traži Bajovu ljubav". Jedan od zadataka u pomoćnom tekstu glasi:

"Rišnjanić hadžo ne prihvata ponudu, već pristaje na megdan. On nudi svoju, odnosno traži Bajovu ljubav. Okarakteriši Rišnjanić hadžu na osnovu ove činjenice".

Problematizuje se dakle karakter lika, a ne činjenica da su žene tretirane kao vlasništvo.

U pomoćnom tekstu koji prati glavni tekst "Sumnjivo lice" srijećemo sljedeći dijalog:

ЈЕРОТИЈЕ: *Знам шта хоћеш да кажеш. Не брини, господине Вићо, ако овај посао свршимо, мени класа, а теби невеста у кућу.*

ВИЋА: *То тако ви кажете, а девојка?*

ЈЕРОТИЈЕ: *Девојка има да ћути и да слуша родитеље, само ако ми помогнеш да ухватимо ово лице.*

Pomoćni tekst propušta da kritički sagleda objektivizaciju djevojaka i njihovo tretiranje kao svojine bez autonomije ili slobodne volje.

Tekst "Imanje" na najzaoštreniji način, počev od samog naslova, potencira izjednačavanje žene sa svojinom – imanjem. U ovom su tekstu žene u potpunosti tretirane kao vlasništvo muža, i od strane muškaraca, ali i od strane samih sebe. Jedino kćer daje prioritet majčinom životu, svi ostali daju prioritet imanju. Pomoćni tekst ni na koji način ne tretira ovaj problem – posmatranje i tretiranje žene kao svojine.

U pomoćnom tekstu koji prati odlomak iz "Gorskog vijenca", pitanja koja se odnose na (bezimenu) snahu Milonjića bana tiču se samo njenog fizičkog izgleda. Ovdje, dakle, pomoćni tekst, pored toga što propušta da prepozna objektivizaciju žena i njihovo tretiranje kao svojine, dodatno osnažuje stereotip da je za ženu najvažniji njen fizički izgled.

U pomoćnom tekstu koji prati odlomak iz drame "Malograđani", kao jedan od ponuđenih odgovora na pitanje javlja se i: „Akulina Ivanovna je tip patrijarhalne žene koja ne želi da se suprotstavlja stavovima svoga supruga.“ Pojam patrijarhata nije objašnjen ni na jednom mjestu u udžbeniku, niti su učenici i učenice podstaknuti na njegovu kritičku recepciju.

U tekstu "Mirovi jadi" se na suprugu glavnog lika upućuje kao na "stopanicu", a da se taj termin nigdje u pomoćnom tekstu ne objašnjava, iako na marginama stoji 28 objašnjenja nepoznatih riječi, mahom turcizama. „Stopanica“ predstavlja riječ koja na najreprezentativniji i najslikovitiji način svjedoči o podređenom položaju žene u patrijarhalnoj crnogorskoj sredini. Stopanica je žena koja gazi stopama muža tako da se njen trag ne poznaje, tako da je nevidljiva, bez traga i bez spomena. Na jednom se mjestu suprug obraća svojoj "stopanici" riječima: "Мучи ти, море! Викну Миро, коме тек сад би тежак вас пораз: Погана женска сорто – муч!". Takođe, ni ovakvo nasilničko i uvredljivo obraćanje ženi ni na koji način ne biva problematizovano u tekstu.

Analiza pokazuje da su rodni stereotipi, pored opisanih deset, **ipak u najvećoj mjeri distribuirani posredno – kroz upadljivu podzastupljenost ženskih likova, i dramatičnu dominaciju tradicionalnih, rodno stereotipnih uloga, osobina, aktivnosti i izgleda ženskih likova u Čitanci.**

DJEVOJČICE

Kvantitativna zastupljenost

Djevojčice se javljaju jedanaest puta u Čitanci, od toga četiri puta u glavnom tekstu, tri puta kao pojedinačni likovi, a jednom u grupi¹⁹⁹. Jednom kao sporedni lik, a preostalih šest puta kao glavni. Zastupljene su na četiri ilustracije, a imenom su pomenute svaki put – svih sedam puta.

Uloge/odnosi

Djevojčice se najčešće javljaju u ulozi kćeri – šest puta, a po jedan put kao pripovjedačica/učenica/unuka/prijateljica.

Dakle, djevojčice se **sedam puta javljaju u porodičnom kontekstu, a jedan put u profesionalnom.**

Osobine

Djevojčice su najčešće odlučne²⁰⁰ (četiri puta), zatim brižne²⁰¹ (tri puta) i po dva puta ambiciozne, srećne²⁰² i inteligentne. Njihova karakterizacija uključuje širok spektar osobina koje se rijetko ponavljaju, pa ih po jedan put sriječemo i kao: nadarenu, stidljivu, divlju, spretnu, iskrenu, duhovitu, ponosnu, kreativnu, tužnu, plemenitu. Opis djevojčica i u ovoj Čitanci u velikoj mjeri odudara od opisa žena; djevojčice se u manjoj mjeri vezuju i ograničavaju patrijarhalnim i autoritarnim kontekstom i pravilima, a nekada im čak i otvoreno prkose.

Aktivnosti

Aktivnosti koje se pripisuju djevojčicama još su raznovrsnije od njihovih osobina i samo jedna se javlja četiri puta – četiri sestre u tekstu Virdžinije Vulf²⁰³ – rastu. Djevojčica zatim: traži smisao; brine o prijatelju; lijepo crta; snalazi se; luta po polju; pravi haljine; uređuje; kreće se; izučava životinje; igra se; stvara.

Ilustracije

Djevojčice su zastupljene na četiri ilustracije i na svima je predstavljena glava/lice djevojčice.

MUŠKARCI

Kvantitativna zastupljenost

Muškarci se u tekstu Čitanke javljaju ukupno na 227 mjesta u tekstu. Kao pojedinci u glavom tekstu javljaju se 105 puta i deset puta u grupi²⁰⁴, dakle 115 puta u glavnom tekstu. U pomoćnom tekstu se javljaju 44 puta²⁰⁵, od čega je 28 autora zastupljeno i biografijom. Muški likovi su zastupljeni i na 68 ilustracija, od čega je 24 fotografija/crteža ili slika autora. Imenom se pominju 61 put, od čega jednom kao personifikovani lik²⁰⁶.

Uloge

Muškarci se javljaju u apsolutno najraznovrsnijim ulogama. Najčešća je ona pripovjedača²⁰⁷ (17 puta);

¹⁹⁹ Četiri sestre u tekstu Virdžinije Vulf, "Zašto rastu tako brzo", str. 30.

²⁰⁰ Odnosno samopouzdana/hrabra/odvažna

²⁰¹ Odnosno nježna/zabrinuta

²⁰² Vesela/razigrana

²⁰³ Virdžinija Vulf "Zašto rastu tako brzo", str. 30.

²⁰⁴ Jedna je grupa tročlana, dvije sedmočlane i sedam je grupa brojčano neodređeno.

²⁰⁵ Kao ime i prezime autora u nadnaslovima tekstova

²⁰⁶ Kala Nag u tekstu "Pobuna Kala Naga", str. 190.

²⁰⁷ Odnosno lirskog subjekta

zatim svještenog lica²⁰⁸ i seljaka (po devet puta); supruga i prijatelja (po osam puta); vladara²⁰⁹ i oca (po sedam puta); učitelja²¹⁰, nadređenog i brata (po šest puta); podređenog, pisara²¹¹, sina, junaka i dragog²¹² (po četiri puta); vojnika, vojnog/policijskog čina²¹³, obučara, sudije, hajduka²¹⁴ i pripadnika nekog naroda²¹⁵ (po tri puta) i djeda, pratioca, kneza, studenta, neimara²¹⁶, alkoholičara²¹⁷, naučnika, zarobljenika, tužioca, putnika i trgovca (po dva puta).

Muškarci se po jedan put javljaju u drugim profesijama²¹⁸, odnosno osam puta u ostalim ulogama²¹⁹. **U porodičnom kontekstu javljaju se 28 puta²²⁰, a u profesionalnom 66 puta.** Kao personifikovani likovi javljaju se dva puta.

Osobine

Muškarci su najčešće opisani kao hrabri, nostalgичni ili zabrinuti (po sedam puta), onda kao pametni²²¹, sjetni²²², nadmeni²²³ ili odani (po šest puta) ili kao mudri, obrazovani²²⁴, siromašni, ljuti²²⁵, dobri²²⁶, zaljubljeni, zbunjeni ili pijani²²⁷ (po pet puta), što je prilično velika zastupljenost za jedan oblik devijantnog ponašanja²²⁸, koji ni na koji način nije obrađen u pomoćnom tekstu. Kao pobožni se javljaju u četiri navrata, pri čemu nijednom ova osobina nije vezana za upadljivo visoku zastupljenost uloge svještenog lica u kojoj se muškarci javljaju devet puta. Po četiri puta se takođe javljaju i kao nasilni, lijepi²²⁹, nježni, nadahnuti, ironični²³⁰, radoznali²³¹, ponosni²³² ili gostoljubivi. Po tri puta su okarakterisani kao sitni²³³, snalažljivi, vrijedni, poniženi, tragi-komični²³⁴, trezveni²³⁵, prkosni²³⁶, stari ili bolesni, a po dva puta kao strogi, uzbuđeni²³⁷, srećni²³⁸, odgovorni²³⁹, pohlepni, požrtvovani, umorni, brižni, pokorni, naivni, osvetoljubivi, surovi, opasni, nadmeni, mladi, razočarani, usamljeni uplašeni, iznenađeni, emo-

208 Odnosno popa/ monaha/ derviša/ pastora/ kaplana

209 Odnosno vladike/ kralja

210 Odnosno profesora/ nastavnika

211 Odnosno sekretara

212 Odnosno ljubavnika/ zaručnika (vjerenika)

213 Kapetan, natporučnik, general-major

214 Odnosno uskoka

215 Turčin u 2 navrata, jednom Indijanac

216 Odnosno graditelja

217 Odnosno pijanice

218 Čuvar, pripravnik, policajac, činovnik, sluga, mornar, vezir, blagajnik, vrač, vojskovođa, doktor, carinik, vatrogasac, željezničar, konjušar, stanodavac, štampar i mlinar.

219 Putnik, špijun, zarobljenik, dezerter, optuženik, gost, pustinjač i stanar.

220 Suprug (8), otac (7), brat (6), sin (4), djed (2), usvojenik (1)

221 Odnosno domišljati/pronicljivi/oštroumni

222 Odnosno tužni

223 Odnosno bahati/oholi

224 Odnosno učen

225 Odnosno uzrugini/bijesni

226 Odnosno dobronamjerni/dobrodušni

227 Odnosno pripiti

228 Alkoholizam

229 Odnosno zgodni

230 Odnosno zajedljivi

231 Odnosno znatiželjni/zainteresovni

232 Odnosno časni

233 Odnosno omaleni/mali

234 Odnosno tragični/komični

235 Odnosno realistični/praktični

236 Odnosno buntovni

237 Odnosno živahni

238 Odnosno nasmijani

239 Odnosno posvećeni

tivni²⁴⁰, bučni, debeli, nadareni²⁴¹, inovativni²⁴² ili autoritarni. Spektar karakteristika kojima su opisani muškarci po jedan put skoro je jednak već navedenom, dakle oni su prikazani na značajno kompleksniji i dublji način nego što je to bio slučaj u ranijim čitankama. Izbalansiran je odnos pozitivnih (24), negativnih (22) i neutralnih (15) osobina²⁴³.

Aktivnosti

Aktivnosti kojima se najčešće bave odrasli muški likovi je u istoj mjeri pripovijedanje/pjevanje i razgovaranje (po 19 puta). Muškarci zatim traže i rade (po devet puta); a potom piju, sjećaju se²⁴⁴, savjetuju, vole, sude i viču, izvršavaju dužnost ili naređenje²⁴⁵, svađaju se²⁴⁶ i šale (po sedam puta); onda čitaju, slušaju²⁴⁷, podučavaju²⁴⁸ i prkose²⁴⁹ (po pet puta). Potom, kritikuju, mole se²⁵⁰ ili pomažu (po četiri puta). Oni također brinu, razumiju²⁵¹, krive²⁵², žale (se), ponižavaju, živciraju (se)²⁵³, bore se, bježe, čeznu²⁵⁴, štampaju i predlažu (po tri puta), a također i nabavljaju, svjedoče, istražuju, pokušavaju, poštuju²⁵⁵, očajavaju²⁵⁶, grade, ubijaju (se), plaše (se), dive se, raduju se²⁵⁷, kunu²⁵⁸, uživaju, susrijeću, prate, pravdaju se, razmišljaju i kažnjavaju (po dva puta). Među više puta zastupljenim aktivnostima, ubjedljivo dominiraju aktivnosti mišljenja i govorenja (89), zatim one vezane za emocije (40), konflikt (36) ili rad i dužnosti (22).

Ilustracije

U odnosu na broj muških likova u tekstovima Čitanke, mnogo su manje zastupljeni na ilustracijama, sem kada su u pitanju fotografije autora. Na crno-bijelim fotografijama lik autora javlja se 20 puta, dok su crtežom ili slikom predstavljeni četiri puta. Na ilustracijama rađenim prema tekstovima u Čitanci muškarci su predstavljeni 41 put, ali od toga se u samo jednom tekstu figura muškarca javlja 25 puta. Preostalih 16 ilustracija sačinjava kolaž lica iz epohe (XIX vijek), jedna figura i lice vojnika, te fotografija vojnika sa invaliditetom. Muške se figure javljaju i kao dva konjanika i dva kralja (iz špila karata), a također i dva lica sa derviškim kapama. Jednom se figura muškarca javlja na dječijem crtežu koji najvjerojatnije predstavlja porodicu, a muškarci se javljaju i u parovima sa ženom – tri puta na crtežu restorana gdje sjede za stolovima i jednom u zagrljaju, sklopljenih očiju. Na ilustracijama djela narodne književnosti muškarci su predstavljeni četiri puta na tri ilustracije i to na veoma stilizovan način, jednom u tradicionalnoj nošnji sa kapom i brkovima, dva lika u borbi sabljama, i jedan lik najvjerojatnije vezanih ruku. Muškarci su predstavljeni na tradicionalan način i u skladu sa patrijarhalnom distribucijom rodničkih i društvenih uloga (vojnik, svješteno lice, ratnik ili u paru sa ženom).

-
- 240 Odnosno osjećajni
 - 241 Odnosno genijalni
 - 242 Odnosno inicijatori
 - 243 Koje se javljaju dva ili više puta
 - 244 Odnosno pamte
 - 245 Odnosno izdaju naređenje
 - 246 Odnosno prepiru
 - 247 Odnosno prisluškuju
 - 248 Odnosno predaju
 - 249 Odnosno demonstriraju/protivrječe
 - 250 Odnosno blagosiljaju
 - 251 Odnosno ne razumiju
 - 252 Odnosno tuže/zamjeraju
 - 253 Odnosno izazivaju
 - 254 Odnosno maštaju/sanjaju
 - 255 Odnosno cijene
 - 256 Odnosno jadikuju
 - 257 Odnosno smiju
 - 258 Odnosno zaklinju

DJEČACI

Kvantitativna zastupljenost

Dječaci se u tekstu Čitanke javljaju na sedam mjesta u tekstu. Kao pojedinci javljaju se pet puta, od toga jednom u ulozi pripovjedača, i dva puta kao članovi grupe – jednom od četiri, a drugi put od dva člana. Imenom su pomenuti deset puta od jedanaest javljanja. U devet slučajeva javljaju se u ulozi glavnog lika, a na dva mjesta u sporednoj ulozi. Predstavljani su na 12 ilustracija. Dakle, ukupno se javljaju 23 puta.

Uloge

Isti lik se u nekim tekstovima javlja u više uloga/relacija/odnosa, a u analizi su bilježeni onda kada je taj odnos bio relevantan za tekst i za relacije sa drugim likovima.

Najzastupljenije javljanje dječaka je pet puta u ulozi sina; četiri puta u ulozi učenika; tri puta u ulozi druga i po jedan put u ulozi pripovjedača, sestra i šegrt. U porodičnom kontekstu pomenuti su šest puta, a u profesionalnom pet.

Osobine

Dječaci su u tekstovima Čitanke **najčešće predstavljani kao poslušni** (pet puta), nešto rjeđe kao uplašeni (četiri puta), a zatim kao nadareni, poštovani, dobri²⁵⁹, neuredni, glavati i bespomoćni²⁶⁰ (po tri puta). **Upadljiva je razlika u karakterizaciji dječaka i muškaraca, kao i djevojčica i žena.**

Aktivnosti

Kod dječaka je, kao što je to bio slučaj i kod djevojčica, najzastupljenija aktivnost ta da rastu, što je slučaj sa četiri brata u tekstu Virdžinije Vulf.²⁶¹ Dječaci zatim izvršavaju instrukcije nastavnika (tri puta), pišu i druže se (po dva puta). Po jedan put se sjećaju, pripovijedaju, tuguju, pomažu, sanjaju, nadaju se, lutaju, žrtvuju se i ubijaju.

Zanimljivo je da aktivnosti dječaka u izvjesnoj mjeri odudaraju od aktivnosti muškaraca, ali i od aktivnosti djevojčica. U većoj mjeri od muškaraca iskazuju osjećanja, a za razliku od djevojčica – poslušni su i sprovode manje individualnih aktivnosti od njih.

Ilustracije

Dječaci se na ilustracijama pojavljuju po jedan put kao figura i torzo, te šest puta kao glava/lice. Takođe, četiri dječaka se nalaze na crno-bijeloj fotografiji koja prati jedan tekst. Ukupan broj ilustracija dosljedno prati ukupan broj pojavljivanja lika dječaka u tekstu – 12:11.

OBA POLA / NEODREĐENO

Rodno neodređeni likovi i miješane odnosno rodno nespecifikovane grupe javljaju se na 14 mjesta u tekstu Čitanke. Rodno neodređeni likovi i miješane ili rodno neodređene grupe pojavljuju se pet puta u ulozi glavnog lika i devet puta kao sporedni likovi u glavnom tekstu.

Uloge

Likovi iz ove kategorije se u ulozi neorodnjenog lirskog subjekta javljaju tri puta. Nepersonalizovane institucije ili grupe profesionalaca javljaju se na tri mjesta.²⁶² Zabilježeno je javljanje naroda kao etničke grupe tri puta i kao mještana dva puta, a jedan put se javlja rodno neodređena grupa svatova. Na dva su mjesta zastupljeni personifikovani likovi, jednom kao pojedinac/ka²⁶³, jednom kao grupa-par²⁶⁴.

²⁵⁹ Dobri drugovi

²⁶⁰ Prema autoritetu učitelja

²⁶¹ Virdžinija Vulf "Zašto rastu tako brzo", str. 30.

²⁶² Kao opština, hor i orkestar u tekstu Duška Radovića "Neposlušna noga", str. 146.

²⁶³ Jazavac u tekstu Petra Kočića "Jazavac pred sudom", str. 242.

²⁶⁴ Par ptica pastirica u tekstu Selme Lagerlef "Ptičije gnijezdo", str. 154.

Osobine

Osobine likova koji pripadaju ovoj kategoriji vrlo su raznovrsne, a samo su se dvije osobine javile dva puta – radoznali²⁶⁵ i rodoljubiv(i)²⁶⁶.

Aktivnosti

Samo jedna aktivnost se javlja više puta – pjevanje dva puta, a učestale su i aktivnosti u vezi sa mišljenjem i govorom²⁶⁷, najčešće, ali ne i isključivo, od strane lirskog subjekta.

Ilustracije

Na ilustracijama se u životinjskom obličju javljaju pet puta²⁶⁸. Ilustratorica "dodjeljuje" rod rodno ne-specifikovanom lirskom subjektu prema rodu autora na jednom mjestu²⁶⁹.

PORODICA

U Čitanci se javlja 16 porodica, u čijoj smo klasifikaciji razlikovali sljedeće kategorije:

- Dvoroditeljska – šest puta;
- Jednoroditeljska – šest puta;
- Par – dva puta;
- Višegeneracijska – dva puta.

U Čitanci su zastupljene isključivo heteroseksualne porodice, odnosno heteroseksualni parovi. Dominiraju dvoroditeljske i jednoroditeljske porodice koje se javljaju po šest puta (po 37%), zatim par i višegeneracijska porodica po dva puta (po 12%). Zanimljivo je da među jednoroditeljskim porodicama dominiraju očevi – tri puta (50%), zatim djedovi – dva puta (30%), pa majke – jedan put (16%).

JEZIK

- Rodno osjetljiv jezik – u 22 od 54 teksta (40%);
- Mješovita upotreba rodno osjetljivog i rodno stereotipnog jezika – u 13 tekstova od 54 (24%);
- Rodno neutralan jezik – u 11 tekstova od 54 (20%);
- Rodno stereotipan jezik – u 9 tekstova od 54 (16%).

Takođe:

- **Rodno osjetljiv jezik najviše se koristi u obraćanju čitaocima i čitateljicama**, odnosno učenicima i učenicama, što je veoma dobro.
- **Najveći broj javljanja rodno stereotipnog jezika** sriječemo kada se **izrazi u 3. licu jednine ili množine muškog roda koriste za upućivanje na oba roda**.
- Kada je u pitanju **broj autorki** čiji su tekstovi zastupljeni, žene su potpisane ispod šest tekstova od 54 (11%), a uzimajući u obzir da četiri teksta pripada narodnoj književnosti, **autori su vlastitim imenom (81%) više od sedam puta zastupljeniji od autorki**.

²⁶⁵ Osobina je oba puta vezana za mještane/seljane, jednom u tekstu Iva Andrića "Most na Žepi", str. 138; i jednom u tekstu Sretena Asanovića "Nizvodno, ka jugu", str. 216.

²⁶⁶ Osobina je jednom pripisana narodu, u tekstu Boška Pušonjića "Na Obodu", str. 204, a jednom karakteriše lirski subjekt u pjesmi Alekse Šantića "O, klasje moje", str. 62.

²⁶⁷ Odnosno razgovarati, govoriti, pitati se, promišljati

²⁶⁸ Jazavac tri puta i par ptica dva puta, ibid.

²⁶⁹ Ilustracija za pjesmu Zuvdije Hodžića "Povratak", str. 240.

Analiza udžbenika ISTORIJE za 8. razred²⁷⁰

Opšti analitički okvir **kvantitativne zastupljenosti – polna i starosna struktura likova:**

pol	broj mjesto			ilustracija	ukupno
	tekst				
	jedna osoba	grupa	ukupno		
1. Žene	18	1	19	11	30
2. Djevojčice	0	0	0	1	1
3. Muškarci	157	0	157	66	223
4. Dječaci	0	1	1	1	2
5. Oba pola/ neodređeno	0	38	38	0	38

Koristeći isti metodološki pristup kao i u analizama čitanki, formiran je iscrpan fond likova koji se javljaju i u udžbeniku iz istorije za 8. razred. Međutim, treba naglasiti da nije bilo izvodljivo na isti način tabelarno navesti aktivnosti koje likovi sprovode, budući da su one opširno opisane u udžbeniku i da zauzimaju previše prostora, ali je zato napravljen bogat inventar uloga u kojima se likovi javljaju, a koji ujedno i indiciraju radnje koje oni sprovode. Takođe, nije bilo moguće izdvojiti karakterne osobine likova koji nijesu predmet istorijske nauke, tako da su u analizi u okviru grupa: žene, djevojčice, muškarci, dječaci i oba pola/neodređeno izdvojene sljedeće kategorije: uloga, imena/naziva i ilustracija.

ŽENE

Kvantitativna zastupljenost

Žene se u tekstu udžbenika javljaju kao pojedinke 18 puta i jednom kao grupa – ‘vještice’, gdje autori navode da je na vrhuncu lova na vještice u 17. vijeku „stradalo više stotina ženskih osoba”²⁷¹. Razmjere i kontekst viševjekovnog femicida u Evropi i u Americi koji se prema konzervativnim procjenama kreće između 40.000 i 60.000 ubijenih žena²⁷², nijesu pomenute.

Žene su prisutne i na jedanaest ilustracija – slika, skulptura, crteža ili fotografija, dakle javljaju se ukupno 30 puta. Svaki put kada se pojavljuju kao pojedinke, pomenute su vlastitim imenom (18).

Uloge/odnosi

Ženski se likovi najčešće javljaju **u porodičnom kontekstu (16 puta)** i to kao kćer (deset puta); majka ili supruga, dok se **u profesionalnom kontekstu (četiri puta)** javljaju tri puta kao vladarka i jednom kao književnica.

²⁷⁰ Živko M. Andrijašević, Sait Šabotić, Dragutin Papović, Slobodan Drobnjak (2023). *ISTORIJA za osmi razred osnovne škole*, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

²⁷¹ Ibid, str. 19.

²⁷² Pogledati npr.: <https://www.britannica.com/topic/witchcraft>

Ilustracije

Žene se javljaju na jedanaest slika, crteža, skulptura ili fotografija. **Žene su u potpunosti prikazane na tradicionalan i rodno stereotipan način, dominantno u porodičnom kontekstu, odnosno kontekstu privatnosti, kao bezimeni ornamenti ili ilustracije.** Pomenute su tri vladarke i jedna književnica, nijedna druga umjetnica, revolucionarka, borkinja, naučnica ili istraživačica. Srijedomo i rodno stereotipni prikaz porodice, bez ikakve kritičke kontekstualizacije u glavnom/pomoćnom tekstu – na ilustraciji unutrašnjosti doma crnogorskog senatora (str. 96) nalaze se dvije žene koje rade kućne poslove, dok tri muškarca sjede za stolom, a dvoje djece se igra na podu kuće.

DJEVOJČICE

Kvantitativna zastupljenost

Djevojčice se javljaju samo na jednom mjestu – na ilustraciji – crtežu Škole na Cetinju na kome je prikazana učiteljica sa devet učenica. Nigdje nijesu pomenute imenom. Nijednu drugu kategoriju nije moguće sadržajno ispuniti.

MUŠKARCI

Kvantitativna zastupljenost

Ubjedljivo najbogatiji i najraznovrsniji inventar likova predstavljaju muški likovi u impozantnom broju uloga i na takođe impozantnom broju ilustracija. U tekstu se javlja 157 muških likova, a prikazani su i na 66 ilustracija, dakle ukupno 223 puta. Istorija je bez sumnje predstavljena kao izrazito „maskulina“.

Uloge/odnosi

Muškarci se najčešće javljaju u ulozi vladara²⁷³ (34 puta); državnog službenika (27 puta); vođe (17 puta); naučnika²⁷⁴ (16 puta); zatim u ulozi nekog vojnog roda/čina (14 puta); pomorca ili književnika/pjesnika (po deset puta); sveštenika²⁷⁵ (sedam puta); filozofa ili brata (po pet puta); vajara, slikara, reformatora, advokata²⁷⁶ ili sina (po tri puta); te oca, istoričara ili konkvistadora (po dva puta. Takođe, po jedan put se javljaju i kao ljekar, arhitekta, atentator ili mecena.

U porodičnom kontekstu se javljaju deset puta, u profesionalnom 161 put.

Od 157 pojavljivanja muških likova imenom nijesu pomenuti u 18 navrata.

Ilustracije

Za ilustracije su korišćene reprodukcije umjetničkih slika, crteža i fotografija na kojima suvereno dominiraju muški likovi. Oni se na njima pojavljuju 66 puta samostalno ili u grupi, od toga 40 puta na umjetničkoj slici, 13 puta na fotografijama, deset puta na crtežima i tri puta na skulpturi/reljefu.

DJEČACI

Kao i djevojčice, dječaci su pomenuti samo jednom u udžbeniku i to u ulozi učenika, a nalaze se i na jednoj fotografiji crnogorske porodice na str. 96. Nigdje nijesu pomenuti imenom. Nijednu drugu kategoriju nije moguće sadržajno ispuniti.

²⁷³ Odnosno cara/kralja/sultana/vladike/monarha/princa/prijestolonasljednika/vojvode

²⁷⁴ Odnosno istraživača/inovatora

²⁷⁵ Odnosno pripadnik vjerske hijerarhije koji nije vladar

²⁷⁶ Odnosno pravnik

OBA POLA / NEODREĐENO

Oba pola/neodređeno zastupljena su na 38 mjesta i klasifikovana u 3 grupe: narod²⁷⁷ (23 puta); društveni slojevi²⁷⁸ (devet puta) i vjerske konfesije (1est puta). **Uvijek kada je riječ o etnosu, koristi se oblik u muškom rodu da referira na sve pripadnice i pripadnike nekog naroda.**

JEZIK

Udžbenik je pisan mješovitim jezikom i po pravilu rodno stereotipnim jezikom za množinu. Rodno osjetljiv jezik je korišćen u impresumu i uvodnoj riječi. U tekstovima, rodno osjetljiv jezik je korišćen uglavnom za jedninu. Pitanja, zadaci i nalozi su rodno neutralni, odnose se na oba pola, ili su rodno osjetljivi.

Analiza udžbenika PRIRODE I DRUŠTVA za 3. razred²⁷⁹

Opšti analitički okvir **kvantitativne zastupljenosti – polna i starosna struktura likova:**

pol	broj		mjesto			ukupno
	jedna osoba	grupa	glavni tekst	pomoćni tekst	ilustracija	
1. Žene	4	3	0	0	4+3	7 (+10)
2. Djevojčice	15	1	0	0	15+1	16 (+26)
3. Muškarci	18	6	0	0	18+6	24 (+9)
4. Dječaci	16	3	0	0	16+3	19 (+28)
5. Oba pola/ neodređeno	2	20	0	0	2+20	22

Svi likovi udžbenika iz predmeta Priroda i društvo za 3. razred zastupljeni su na ilustracijama odnosno fotografijama.

Izražena je dominacija muških u odnosu na ženske likove – muškarci su na samostalnim ilustracijama/fotografijama preko 3 puta više zastupljeni od žena.

U zastupljenosti dječaka i djevojčica uglavnom je ostvaren balans, blago preovlađuju dječaci, a javlja se i velik broj mješovitih grupa. U mješovitim grupama žene se pojavljuju još deset, djevojčice još 26, muškarci još devet i dječaci još 28 puta. U analizi se prvo bavimo izdvojenim kategorijama²⁸⁰, a onda analiziramo mješovite grupe.

Kroz udžbenik koji je rodno izbalansiran čitatelje i čitateljke vode dva lika – vodičkinja Ana i vodič Marko. **U istom broju se javljaju samostalno, a i u grupnim pojavljivanjima ostvaren je balans.**

Udžbenik je pisan **većinom rodno osjetljivim (93) i rodno neutralnim (35) jezikom**, a zabilježen je i **manji broj rodno stereotipnih oblika (15).**

²⁷⁷ Odnosno etničke grupe/plemena

²⁷⁸ Odnosno političke snage/pokreti

²⁷⁹ Kipa, Vesna i Novović, Tatjana (2023). *Istražujem svoju okolinu*, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

²⁸⁰ Žene; Djevojčice; Muškarci; Dječaci.

ŽENE

U većini poglavlja uopšte nema ženskih likova na posebnim ilustracijama/fotografijama – one su zastupljene u prva tri poglavlja, dok se u naredna četiri uopšte ne pojavljuju samostalno. U okviru kategorije oba pola/ neodređeno biće analizirano pojavljivanje žena u grupama gdje su zastupljena oba pola.

Uloge/odnosi

Osim dvije drugarice koje susrijećemo u prvom poglavlju, nije zabilježeno ponavljanje uloga u kojima se javljaju žene. Po jedan put javljaju se kao starija žena, radnica na šalteru u pošti, stranka, TV voditeljka, seljanka i mažoretkinja.

Aktivnosti

Aktivnosti koje žene obavljaju su u skladu sa njihovim ulogama, a dominiraju profesionalne aktivnosti – **predenje vune, rad na šalteru i obavljanje poslova u pošti, izvještavanje, odnosno vođenje TV emisije i muža krava. Od četiri profesionalne aktivnosti, dvije su u vezi sa radom na selu i to kao aktivnosti kojima se tradicionalno bave isključivo žene** – predenje vune i muža krava. **Ovaj stereotip opstaje na većini ilustracija žena koje srijećemo u ovom udžbeniku.** Na dva mjesta se grupe žena (jednom par, jednom brojnija grupa) javljaju u **rekreativnim aktivnostima, takođe tipičnim za žene – prave vjenčice od cvijeća i izvode mažoretsku tačku.**

Osobine

Iako je teško procijeniti osobine likova koji se isključivo nalaze na ilustracijama, neke osobine više puta karakterišu ženske likove. Žena je po tri puta predstavljena kao aktivna i vrijedna, a dva puta kao radoznala. Po jedan put žene se javljaju kao ozbiljne, strpljive, radne, vješte, zabavne i disciplinovane. Nema negativnih osobina.

Ilustracije

Kao što je već naglašeno, svi likovi, pa tako i žene, zastupljeni su isključivo na ilustracijama/fotografijama. **Budući da su uloge i aktivnosti koje sprovode sasvim u skladu sa tradicionalnim rodnim ulogama, onda je i izgled i odjeća žena u skladu sa tim.** Srijećemo žene različite starosti – mlađe se uglavnom bave sportsko-rekreativnim aktivnostima, žene srednjih godina se bave profesionalnim aktivnostima u urbanom kontekstu, a žene starijih godina poslovima tipičnim za ruralno područje i sve su obučene na način tipičan za uloge koje ostvaruju.

DJEVOJČICE

Uloge/odnosi

Kroz sadržinu udžbenika čitatelje/čitateljke vode dva lika – vodičkinja Ana i vodič Marko. Ana se samostalno pojavljuje na pet mjesta, a pored nje javljaju se i djevojčice Jelena (dva puta) i Tamara (jedan put). Četiri djevojčice na različite načine vode računa o ličnoj i kućnoj higijeni, i istraživačica – djevojčica koja se samostalno orijentiše u šumi. Dakle, ponovo nalazimo snažnu dominaciju tradicionalnih rodni uloga – održavanje higijene u odnosu na istraživanje/samostalno orijentisanje.

Aktivnosti

Aktivnosti koje djevojčice sprovode odgovaraju ulogama u kojima se javljaju, pa tako vodičkinja Ana: istražuje, uči, vježba balet, odlučuje što bi mogla biti kad poraste; djevojčice održavaju ličnu i kućnu higijenu, vode računa o kućnim ljubimcima, čitaju knjigu ili se znalački orijentišu u prirodi.

Osobine

Djevojčica se najčešće javlja kao radoznala (četiri puta), a po tri puta i kao odgovorna, vrijedna i aktivna.

Dominiraju pozitivne osobine – od 23 osobine samo su dvije negativne – ljutitost i nervoza.

Ilustracije

Budući da je kompletna analiza zasnovana isključivo na ilustracijama, sve relevantno već je pomenuto u ranijim kategorijama analize.

MUŠKARCI

Muškarci nijesu samostalno zastupljeni u dva od sedam poglavlja.²⁸¹

Uloge/odnosi

Muškarci se nalaze u **veoma raznovrsnom broju uloga** – njih 24²⁸², kojima **dominiraju one profesionalne**. Muškarci se 16 puta (57%) nalaze u profesionalnom kontekstu,²⁸³ pet puta u sportsko-rekreativnom (18%),²⁸⁴ četiri puta u porodičnom (14%) i tri puta u drugim ulogama (11%).²⁸⁵

Više se puta muškarci javljaju samo u ulozi fudbalera (četiri puta) i pilota²⁸⁶ i djeda (po dva puta).

Aktivnosti

Najučestalije aktivnosti muškaraca su igranje i upravljanje prevoznim sredstvom (avionom, kamionom ili kočijom) koje se javljaju po četiri puta, zatim rad u fabrici (tri puta), te lov²⁸⁷ i slikanje (po dva puta).

Ostale se aktivnosti, njih 14, javljaju samo po jedan put.

Osobine

Muškarce najčešće karakterišu osobine koje se javljaju u više navrata: vrijedan i agresivan (po tri puta), te aktivan i požrtvovan (po dva puta).

Ostale osobine, njih 9,²⁸⁸ javljaju se samo jednom.

Ilustracije

Budući da je kompletna analiza zasnovana isključivo na ilustracijama, sve relevantno već je pomenuto u ranijim kategorijama analize, osim toga da su stariji muškarci najčešće prikazani sa brkovima (pet puta).

DJEČACI

Uloge/odnosi

Kroz sadržinu udžbenika čitatelje i čitateljke vode dva lika – vodičkinja Ana i vodič Marko. Pored uloge vodiča u kojoj se Marko samostalno javlja pet puta, pored njega pojavljuje se još jedan dječak sa vlastitim imenom – Aleksa, a ostali se dječaci najčešće javljaju u ulogama fudbalera (četiri puta), posmatrača (tri puta), te klikeraša ili istraživača.

U ostalim ulogama, njih 4²⁸⁹, javljaju se samo po jedan put.

²⁸¹ Poglavlje 5 "Šta mogu da uradim" i poglavlje 6 "Moja okolina"

²⁸² Dvije se uloge javljaju u više navrata, dakle ukupan br. uloga je 28

²⁸³ Radnik u fabrici, humanitarni radnik, programer, bibliotekar, drvosječa, vozač kamiona, slikar, komunalac, veterinar, kočijaš, pilot, kopilot, lovac i ribar.

²⁸⁴ Fudbaler, filatelista

²⁸⁵ Starac pogođen humanitarnom katastrofom, pješak, konjanik, Indijanac

²⁸⁶ Odnosno kopilota

²⁸⁷ Odnosno ribolov

²⁸⁸ Snažan, veseo, kreativan, nježan, odlučan, hrabar, zainteresovan, radoznao i spretan.

²⁸⁹ Biciklista, roleraš, gitarista i bolesnik

Aktivnosti

Aktivnosti koje dječaci sprovode odgovaraju ulogama u kojima se javljaju, pa tako Marko vodi kroz udžbenik: prepričava doživljaje, odlučuje što će biti kada poraste, predstavlja znamenitosti okoline – most, selo, šeta psa i upoznaje nas sa ujakovim poljoprivrednim radom; a ostali dječaci najčešće igraju (fudbal ili klikere, šest puta); posmatraju (tri puta) i istražuju (dva puta).

Ostale aktivnosti, njih devet,²⁹⁰ javljaju se jednom.

Osobine

Dječak je najčešće radoznao (četiri puta); odgovoran ili vrijedan (po tri puta), te aktivan i spretan (po dva puta).

Ostale osobine, njih dvanaest,²⁹¹ javljaju se samo jednom, a snažno dominiraju pozitivne osobine.

Ilustracije

Budući da je kompletna analiza zasnovana isključivo na ilustracijama, sve relevantno već je pomenu-to u ranijim kategorijama analize.

OBA POLA / NEODREĐENO

Jedna od dvije najzastupljenije kategorije analize se odnosi na ilustracije na kojima su zastupljena oba pola u različitim uzrastima, i ova je kategorija možda i najzanimljivija i najpodesnija za analizu, jer su na ovim ilustracijama i/ili fotografijama na najuočljiviji način predstavljeni odnosi unutar mješovite grupe i njena dinamika. Samo se na jednom mjestu javljaju dvije fotografije ruku u održavanju higijene koje pripadaju kategoriji *neodređeno*, pa ćemo se u nastavku baviti isključivo kategorijom *oba pola*.

OBA POLA			
Struktura grupe			
ŽENE	DJEVOJČICE	MUŠKARCI	DJEČACI
10	26	9	28
Ukupan br. Ilustracija			
20			

Uloge

Žene se u ovoj kategoriji najčešće javljaju u ulozi učiteljice (tri puta), a muškarci u ulozi djeda (dva puta). Muškarce i žene srećemo u paru u dva navrata, a tri se puta javljaju najvjerovatnije kao članovi dvoroditeljskih porodica – dva puta sa sinom i kćeri i jednom sa kćeri. Jednoroditeljska porodica se javlja u četiri navrata – dva puta sa djedom, jednom sa bakom i jednom sa ocem. Dječaci i djevojčice nalaze se najčešće u ulozi učenika i učenice, unuka i unuke, ili brata i sestre.

Aktivnosti

Zanimljivo je da se **u mješovitim grupama žene izbalansirano javljaju u profesionalnom i porodičnom kontekstu** (po tri puta u oba), **dok se muškarci u mješovitim grupama uopšte ne javljaju u profesionalnom kontekstu**. Ovo upućuje na zaključak da je **profesionalna aktivnost muškaraca, iako izvanredno raznovrsna i bogata, u potpunosti odvojena od zajedničkih aktivnosti** i uopšte

²⁹⁰ Vozi biciklo, plače, kija, pere zube, vježba, zaliva cvijeće, jede, radi na računaru.

²⁹¹ Veseo, druželjubiv, razigran, zanimljiv, uporan, vješt, nespretn, zadovoljan, iznenađen, ljut, neodgovoran, hrabar.

nije predstavljena na ilustracijama na kojima su prikazane mješovite grupe.

U mješovitim grupama najzastupljeniji su dječaci i djevojčice i oni se bave brojnim sličnim aktivnostima. Oni se zabavljaju i uče uz podršku učiteljica, djeda ili bake; pomažu roditeljima u obavljanju poslova, održavaju higijenu sobe sa različitim uspjehom²⁹², bave se različitim sportovima, brinu o kućnim ljubimcima, učestvuju u proslavi praznika ili uživaju u prirodi – bezmalo sve aktivnosti su im zajedničke i podjednako učestvuju u njima²⁹³.

Osobine

Mnogo je zastupljenija karakterizacija dječaka i djevojčica, nego muškaraca i žena – uglavnom se izbalansirano javljaju kao brižni/brižne, aktivni/aktivne i vrijedni/vrijedne. Skoro sve osobine djevojčica i dječaka su zajedničke, pa su tako i dječaci i djevojčice: veseli/vesele, aktivni/aktivne, radoznali/radoznale; krativni/kreativne; pažljive/pažljivi; spretni/spretne; zabavni/zabavne; vrijedni/vrijedne; odgovorni/odgovorne; požrtvovani/požrtvovane.

Ponekad su suprotnih osobina uredna/neuredan, a nekad su samo djevojčice brižne ili nespretne, a samo dječaci zlobni ili uslužni.

Analiza udžbenika PRIRODE za 5. razred²⁹⁴

Opšti analitički okvir **kvantitativne zastupljenosti – polna i starosna struktura likova:**

pol	broj		mjesto			ukupno
	jedna osoba	grupa	glavni tekst	pomoćni tekst	ilustracija	
1. Žene	1	0	0	0	1	1
2. Djevojčice	2	0	0	0	2	2
3. Muškarci	3+5	4	4	0	7	12
4. Dječaci	1	0	0	0	1	1
5. Oba pola	/	4	0	0	4	4
6. Neodređeno	1	1	0	0	2	2

Udžbenik sadrži mali broj likova koje sriječemo samo na 22 mjesta. Najveći broj likova zastupljen je na fotografijama i ilustracijama, a jedina kategorija koja se javlja u glavnom tekstu su muškarci. Oni su prezastupljeni – javljaju se više od svih ostalih kategorija zajedno.

ŽENE

Žene nijesu pomenute ni na jednom mjestu u tekstu. Žena se pojavljuje samostalno samo na jednoj fotografiji kao kupačica koja se bavi rekreativnim aktivnostima (pliva, čita). Žene se javljaju i na nekoliko grupnih fotografija, odnosno ilustracija: na grupnoj fotografiji kod Njegoševog mauzoleja na

²⁹² Ana je uredna, dok njen brat to nije

²⁹³ Samo na dva mjesta djevojčice je pojavljaju u mješovitim grupama bez dječaka – dok djed pomaže Ani u učenju ili dok djevojčica sa muškarcem/ocem posmatra izložene umjetničke slike.

²⁹⁴ Priroda – udžbenik za 5. razred, dr Danka Caković, Radovan Sredanović, Desanka Malidžan, Podgorica: ZUNS (dalje u tekstu Udžbenik).

Lovčenu²⁹⁵; na grupnoj fotografiji na kojoj je nekoliko žena članica simfonijskog orkestra i na ilustraciji na kojoj je predstavljena operska pjevačica i slušalac. Žena se dakle javlja u dva navrata u profesionalnom kontekstu – kao operska pjevačica i kao članica orkestra, te u dva navrata u privatnom, preciznije u rekreativnim aktivnostima – kupanju i turističkoj posjeti.

DJEVOJČICE

Djevojčice se takođe ne pominju u tekstu. Samostalno se nalaze na fotografiji dva puta – na jednoj fotografiji se djevojčica kupava u kadi, a na drugoj stoji među ruševinama. Djevojčica je zastupljena i na jednoj ilustraciji sa dječakom.

Muškarci su jedina kategorija koja je imenom pomenuta u tekstu Udžbenika i to u četiri navrata: Džerald Darel – prirodnjak; Žil Vern – pisac; knjaz Nikola Petrović – vladar Crne Gore i Petar II Petrović Njegoš – vladar i pjesnik. Dodatno, pomenut je i u ulozi mladoženje. Muškarci se samostalno pojavljuju na tri fotografije, a na četiri fotografije su zastupljene grupe muškaraca (ronioci, veslači, istraživači, figura na znakovima zabrane), kao i na fotografijama mješovitih grupa – turistička posjeta mauzoleju, članovi orkestra, slušalac operske pjevačice.

DJEČACI

Dječaci su najmanje zastupljena kategorija. Dječaka u tekstu nema, na jednoj se ilustraciji dječak javlja samostalno i na jednoj u paru sa djevojčicom.

OBA POLA / NEODREĐENO

Rodno neodređene i mješovite grupe se javljaju na pet mjesta u udžbeniku, uvijek na fotografijama: ronioca, veslača, grupe u turističkom obilasku, orkestra i dva para – dječaka i djevojčice, odnosno žene i muškarca.

JEZIK

Kada je u pitanju jezik, on je mješovit. Rodno osjetljiv jezik je uglavnom korišćen u impresumu²⁹⁶ i jednom u uvodnoj riječi²⁹⁷. U tekstu je korišćen mahom rodno neutralan jezik²⁹⁸. Pitanja i zadaci su rodno neutralni ili su rodno osjetljivi, uz par izuzetaka. Primjetan je napor da se tekst učini rodno osjetljivim, ali ova namjera nije sprovedena do kraja. Rodno osjetljivi jezik dominantno je korišćen kada se autori/autorke udžbenika obraćaju čitaocu i čitateljki, ali to nije uvijek slučaj. Najbolju ilustraciju ovoga predstavlja to što se u uvodnom dijelu udžbenika – uputstva kako koristiti ovo nastavno sredstvo, na fotografiji (str. 36) koja je uzeta kao primjer, nalazi rodno stereotipni izraz („posjetio“), dok se na samoj stranici nalazi rodno senzibilni („posjetio/posjetila“). Svi primjeri koji se javljaju u glavnom tekstu i odnose se na oba roda navedeni su u jednini i množini muškog roda, poput: autor, ronilac, turista, kupac, moreplovac, ljubitelj, naučnik, posmatrač, navijač. Kada je riječ o životinjskom svijetu, i on je generički muški, npr. imenica „stanovnik“ javlja se na 35 mjesta u udžbeniku, bez izuzetka u muškom rodu, čak i onda kada se odnosi na ljude, ili na životinje čiji su nazivi u ženskom rodu, npr. „stanovnici sprata drveća: gusjenica, žuna, sova i vjeverica“ (str. 15).

295 Na njoj su najmanje dvije žene, djevojčica, muškarac i, najvjerovatnije, u pozadini dječaci (ali to nije moguće sa sigurnošću tvrditi).

296 Osim kada je u pitanju množina, gdje se množina muškog roda koristi da uputi na oba pola: „autori“, „recenzenti“.

297 Rodno senzibilan jezik u obraćanju: „Dragi učenice/draga učenice“. Nakon toga, i jednina i množina u referiranju na oba pola: „tumač“, „autori“

298 Imenica „čovjek“ nigdje nije antinom „ženi“, pominje se 27 puta, kao i „ljudi/ljudski“ 16 puta.

Analiza udžbenika BIOLOGIJE za 8. razred²⁹⁹

Opšti analitički okvir **kvantitativne zastupljenosti – polna i starosna struktura likova:**

Pol	broj		mjesto			ukupno
	jedna osoba	grupa	glavni tekst	pomoćni tekst	ilustracija	
1. Žene	9	0	0	4	2+3	9
2. Djevojčice	0	1	0	0	1	2
3. Muškarci	24	1	0	6	3+16	27
4. Dječaci	1	0	0	0	1	1
5. Oba pola / neodređeno	0	2+2	0	0	2+2	8

Imajući u vidu da je predmet izučavanja biologije u 8. razredu ljudsko tijelo i način njegovog funkcionisanja, to se pojam roda, a posebno pojam pola³⁰⁰ izrazito često sreće u Udžbeniku. Sadržaj Udžbenika generalno nije orodnjen i na prvi pogled djeluje teško ili nemoguće prepoznati rodni sistem koji ima u osnovi. Međutim, to se mijenja kada pažnju usmjerimo na ilustracije i shematske prikaze različitih sistema organa koji su po pravilu – muški.

ŽENE

Ukupna zastupljenost žena u Udžbeniku je tri puta manja od zastupljenosti muškaraca. Žene su u pomoćnom tekstu pomenute četiri puta, jednom je u pitanju istorijski primjer pacijentkinje Henrijete Laks, a dva puta su u pitanju primjeri iz uvodnog teksta, odnosno pitanja i zadataka gdje se u jednom zadatku pominje majka, odnosno dvije fiktivne žene, Snežana i Ana.

Kada su u pitanju ilustracije, žene se samostalno pojavljuju na fotografijama na dva mjesta, te u shematskim prikazima čulnog sistema organa, menstrualnog ciklusa i nastanka embriona. Na jednom mjestu, takođe u okviru pitanja i zadataka, pomenuta je majka kao primarni roditelj³⁰¹. Nije pomenuta nijedna naučnica, ljekarka ili istraživačica.

DJEVOJČICE

Djevojčice srijećemo samo na jednoj fotografiji: dvije blizankinje u okviru lekcije o reprodukciji i razviću.

MUŠKARCI

Muškarci su ubjedljivo najzastupljenija kategorija u Udžbeniku. Iako ni oni nijesu pomenuti u glavnom tekstu, u pitanjima i zadacima nailazimo na jednog muškarca, Filipa, kao fiktivni primjer, ali i pet istorijskih primjera: neimenovanog starogrčkog vojnika koji je trčao od Maratona do Atine; Andreasa Vasalijusa – utemeljivača moderne anatomije; Pavlova – ruskog naučnika; Branka Radičevića – pjesnika i Leona Stadika – ukrajinskog veterinara.

²⁹⁹ Biologija – udžbenik za 8. razred, Danka Caković, Marko Karaman, Desanka Malidžan, Branko Anđić. Podgorica: ZUNS (dalje u tekstu Udžbenik).

³⁰⁰ Termin „pol/polno“ srijećemo na 119, a „rod/rodno“ na 11 mjesta u Udžbeniku.

³⁰¹ „Ako majka posumnja da dijete ima temperaturu, prisloni mu usne na čelo. Da li je ovaj pokret izraz emocije ili ima i biološku opravdanost? Obrazloži odgovor“ (str. 62).

Na ilustracijama na kojima su predstavljeni sistemi organa apsolutno dominiraju muškarci (16/21) u odnosu na žene (3/21), čime se **muško tijelo predstavlja kao "osnovno", odnosno kao normativ, budući da se javlja pet puta učestalije.**

DJEČACI

Udžbenik sadrži samo jedan prikaz dječaka – ilustracija mišićne atrofije na kojoj je prikazan dječak na krevetu.

OBA POLA / NEODREĐENO

Na dva shematska prikaza sistema organa predstavljeno je i žensko i muško tijelo, što ne čudi jer su u pitanju sistemi koji se razlikuju u zavisnosti od pola – endokrini i polni sistem.

JEZIK

U tekstu je korišćen mahom rodno neutralan jezik³⁰². Pitanja i zadaci su rodno neutralni ili su rodno osjetljivi³⁰³. Primjetan je napor da se tekst učini rodno osjetljivim, ali ova namjera nije sprovedena do kraja. U ovom Udžbeniku ni impresum u tom smislu ne predstavlja izuzetak – osim što se množina u muškom rodu („recenzenti“) koristi da bi se uputilo na oba roda, zvanje tehničke urednice takođe je u muškom rodu („tehnički urednik“). Takođe, korišćen je rodno stereotipni jezik, odnosno samo jednina u muškom rodu, kad god se upućuje na sljedeće uloge: košarkaš, atletičar, profesionalni sportista, kardiolog, ljekar, bolesnik, pacijent, nosilac, davalac, primalac, donor, oboljeli.

DODATNE NAPOMENE:

- Kontraceptivna sredstva većinom su orijentisana na osobe ženskog pola, što navodi na zaključak da je **zaštita od polno prenosivih bolesti i kontrola rađanja isključivo ženska briga i odgovornost.**

302 Po pravilu se koriste imenice „osoba“ i „čovjek“.

303 Dvanaest pozitivnih rodno osjetljivih primjera.

PREPORUKE ZA UDŽBENIKE

PREPORUKE ZA ČITANKE – CRNOGORSKI-SRPSKI, BOSANSKI, HRVATSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

- Dosljedno koristiti rodno senzitivan jezik u svim pomoćnim tekstovima (pitanjima i zadacima, objašnjenjima nepoznatih riječi i izraza, biografijama autora i autorki), a u prevodima u mjeri mogućeg.
- Povećati zastupljenost autorki.
- Povećati zastupljenost djela koja počivaju na savremenim egalitarnim paradigmatama i koja promovišu likove samostalnih, aktivnih i emancipovanih književnih junakinja. Ženskim likovima ne smije dominirati potčinjenost, tuga, jad, mirenje sa sudbinom i briga o porodici i kući. Djevojčice treba u nastavnim sadržajima da prepoznaju ne samo ono što ne žele, već i ono što žele biti – svoje uzore i inspiracije.
- Objasniti ključne pojmove koji se odnose na rodnu (ne)ravnopravnost u pomoćnom tekstu. Ne podrazumijevati da učenici i učenice znaju što je patrijarhat, rodno zasnovano nasilje, 'stopanica', itd.
- Neophodno je uvesti raznovrsnost u način vizuelnog predstavljanja žena i djevojčica u čitankama. Na ilustracijama treba predstaviti veću raznovrsnost životnih stilova, izgleda i izbora žena, žene iz različitih kulturnih grupa, podneblja i sl, kao i osobe različitih seksualnih orijentacija i rodni izrazi.
- Neophodno je u pomoćnom tekstu kritički sagledati i razmotriti sve rodne stereotipe i predrasude koji se javljaju u glavnim tekstovima.
- Posebnu pažnju u tom smislu treba posvetiti djelima narodne književnosti – 'rasadnicima' tradicionalne distribucije rodni uloga.

PREPORUKE ZA UDŽBENIK ISTORIJE za 8. razred

- Uključiti sadržaje u vezi sa položajem žena u različitim epohama, kao i sadržaje koji se odnose na pitanja rodne ravnopravnosti i načine njenog ostvarivanja (koji ne počinju sa sufražetkinjama);
- Uključiti istoriju privatnog života u istoriju "glavnog toka";
- Kontekstualizovati istorijsku prisutnost žena i predstaviti je kao integralni dio zajedničke, ljudske istorije, a ne tek njen puki dodatak;
- Dodati rodno relevantne sadržaje i pojmove³⁰⁴;
- Koristiti rodno neutralne izraze umjesto izraza u muškom rodu za upućivanje na kolektivitet (etnički, konfesionalni, itd – npr. 'crnogorski narod', umjesto 'Crnogorci');
- Citirati žene.

PREPORUKE ZA UDŽBENIK PRIRODE I DRUŠTVA za 3. i PRIRODE za 5. razred:

- Osigurati rodni paritet u ilustracijama i ulogama, osobinama i aktivnostima likova.
- Dosljedno koristiti rodno senzitivan jezik.

PREPORUKE ZA UDŽBENIK BIOLOGIJE za 8. razred

- Uvesti teme pola i roda, seksualnosti, tjelesne autonomije (prava na raspolaganje vlastitim tijelom, seksualnih i reproduktivnih prava), seksualne orijentacije, rodnog identiteta, kontracepcije, (peri)menopauze i andropauze, na pažljiv i odgovoran način.
- Osigurati polni paritet u ilustracijama koje predstavljaju ljudsko tijelo.
- Uključiti i likove naučnica i istraživačica i njihovih otkrića.
- Dosljedno koristiti rodno osjetljiv jezik.

304 Detaljno navedeno u Analizi predmetnih programa

